

EULIMENE

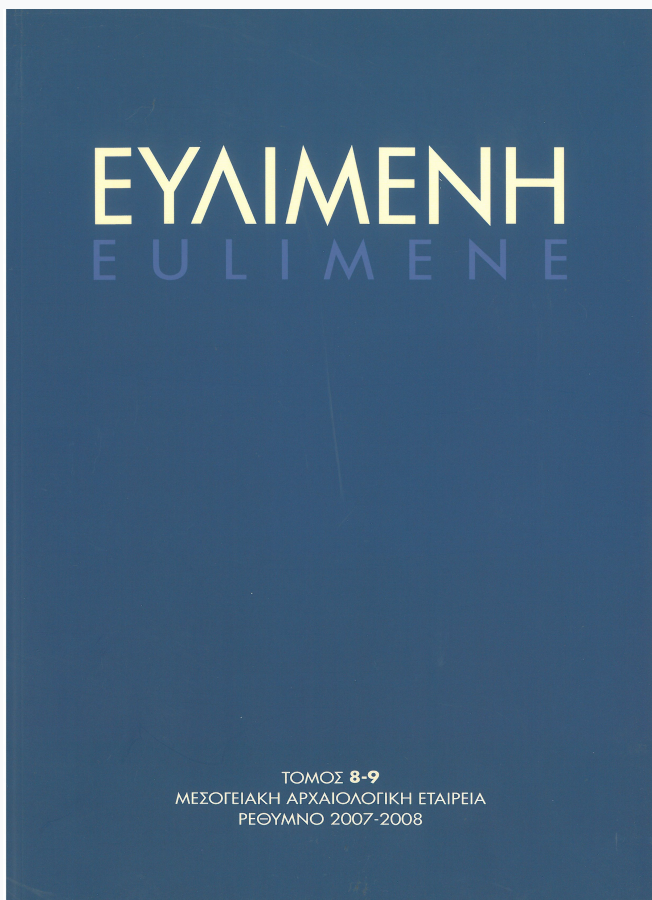

Vol 8 (2007)

EULIMENE 8-9 (2007-2008)

Οι αποκρύψεις έκτακτης ανάγκης στην κυρίως Ελλάδα επί Γαλλιανού (253-268 μ.Χ.) με αφορμή τον «θησαυρό» Χαιρώνεια 2001

Έλενα Β. Βλαχογιάννη

doi: [10.12681/eul.32786](https://doi.org/10.12681/eul.32786)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 8-9
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2007-2008

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)
Σταυρούλα Οικονόμου (Αθήνα)

PUBLISHER

MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymnon

PUBLISHING DIRECTORS**EDITORS–IN–CHIEF**

Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Dr. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANTS TO THE EDITORS

Dr. Dimitra Tsangari (Athens)
Stavroula Oikonomou (Athens)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ
EULIMENE

2007-2008

ISSN: 1108–5800

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Καθ. Πέτρος Θέμελης (Ρέθυμνο)
Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Δρ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. François Lefèvre (Παρίσι)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Χαϊδελβέργη)
Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
Δρ. Ιωάννης Τουράτσογλου (Αθήνα)
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγγελάρης (Αθήνα)
Καθ. Σταύρος Περεντίδης (Βόλος)

ADVISORY EDITORIAL BOARD

Prof. Petros Themelis (Rethymnon)
Prof. Nikos Stampolidis (Rethymnon)
Dr. Alan W. Johnston (London)
Prof. François Lefèvre (Paris)
Prof. Angelos Chaniotis (Heidelberg)
Dr. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
Dr. Ioannis Touratsoglou (Athens)
Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Anagnostis Agelarakis (Athens)
Prof. Stavros Perentidis (Volos)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι μία επιστημονική περιοδική έκδοση με κριτες που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή / Υπομινωϊκή / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αι. π.Χ.) έως και την ύστερη αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αι. μ.Χ.).

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μια περίληψη περίπου 250 λέξεων σε γλώσσα άλλη από εκείνη της εργασίας.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Τα γραμμικά σχέδια γίνονται με μαύρο μελάνι σε καλής ποιότητας χαρτί με ξεκάθαρους χαρακτήρες, ώστε να επιδέχονται σμίκρυνση. Οι φωτογραφίες είναι ασπρόμαυρες, τυπωμένες σε γυαλιστερό χαρτί. Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες στέλνονται σε δύο εκτυπωμένα αντίτυπα συνοδευόμενα από το κείμενο σε δισκέτα ηλεκτρονικού υπολογιστή.

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν ανάτυπο της εργασίας τους ηλεκτρονικά σε μορφή αρχείου pdf και έναν τόμο του περιοδικού.

Συνδρομές – Συνεργασίες – Πληροφορίες:

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Νίκος Λιτinas, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 85100

web: <http://www.eulimene.eu/>

EULIMENE is a refereed academic periodical which contains studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the late Antiquity (5th / 6th cent. AD).

EULIMENE will also welcome studies on anthropology, palaeodemography, palaeo-environmental, botanical and faunal archaeology, the ancient economy and the history of science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary of about 250 words in one of the above languages, other than that of the paper.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Line drawings should be in black ink on good quality paper with clear lettering, suitable for reduction. Photographs should be glossy black-and-white prints. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Please send two hard copies of your text and one version on computer disc.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Offprint of each paper in pdf format, and a volume of the journal will be provided to the contributors.

Subscriptions – Contributions – Information:

Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymnon – GR 74100

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymnon – GR 74100

Dr. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR 85100

web: <http://www.eulimene.eu/>

Περιεχόμενα
EYΛIMENH 8-9 (2007-2008)

List of Contents
EULIMENE 8-9 (2007-2008)

Περιλήψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti	6
Geoffrey C.R. Schmalz , Inscribing a Ritualized Past: The Attic Restoration Decree IG II2 1035 and Cultural Memory in Augustan Athens	9
Vassiliki E. Stefanaki , La politique monétaire des cités crétoises à l'époque classique et hellénistique	47
Βασιλική Ε. Στεφανάκη – Κερασία Α. Στρατίκη , Ο Απόλλωνας στα νομίσματα της Ελεούθερνας. Ερμηνευτική προσέγγιση	81
Έλενα Β. Βλαχογιάννη , Οι αποκρύψεις έκτακτης ανάγκης στην κυρίως Ελλάδα επί Γαλλιανού (253-268 μ.Χ.) με αφορμή τον «θησαυρό» Χαϊρώνεια/2001. Η Βοιωτία του α΄ μισού του 3ου αι. μ.Χ. και οι Έρουλοι.....	107
Alain Delattre , Deux protocoles byzantins.....	165
Βιβλιοκρισίες / Book Reviews	
Katerini Liampi, <i>Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland. Staatliche Münzsammlung München, 12. Heft, Thessalien – Illyrien – Epirus – Korcyra, Nr. 1-701</i> . 2007 (Dubravka Ujes Morgan).....	169
Ι.Π. Τουράτσογλου, <i>Η Ελλάς και τα Βαλκάνια πριν από τα Τέλη της Αρχαιότητας</i> , Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας 8. Αθήνα 2006 (Κατερίνη Λιάμπη).....	172

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen /

Sommaires / Riassunti

Geoffrey C.R. Schmalz, Inscribing a Ritualized Past: The Attic Restoration Decree IG II² 1035 and Cultural Memory in Augustan Athens, EYAIMENH 8-9 (2007-2008), 11-46.

Το ψήφισμα IG II² 1035 και η πολιτιστική μνήμη στην Αθήνα της εποχής του Αυγούστου. Το ψήφισμα IG II² 1035 καταγράφει ένα από τα πιο εκτεταμένα δημόσια προγράμματα στην ιστορία της πόλεως: την αποκατάσταση των μικρών αλλά σημαντικών ιερών και των ιερών εκτάσεων της Αθήνας και της Αττικής, «στους θεούς και τους ήρωες, στους οποίους ανήκουν». Επιβεβαιώνοντας τη χρονολόγηση του ψηφίσματος περίπου στο 10 π.Χ. η επιγραφή IG II² 1035 μελετάται για πρώτη φορά εντός του ιστορικού-πολιτιστικού πλαισίου της Αθήνας κατά τη διάρκεια της «Αυγούστειας ανανεώσεως» της πόλεως. Μέσω του ψηφίσματος της θρησκευτικής αποκατάστασης, η αρχαία κληρονομιά της ελληνικής πόλεως ενισχύεται και αναδεικνύεται σε πηγή πολιτιστικής ταυτότητας και κύρους κατά την έλευση της νέας εποχής.

Vassiliki E. Stefanaki, La politique monétaire des cités crétoises à l'époque classique et hellénistique, EYAIMENH 8-9 (2007-2008), 47-80.

The monetary policy of the Cretan cities during the Classical and Hellenistic periods. The monetary policy of the Cretan cities during the Classical and Hellenistic periods appears to have been rather unstable and inconsistent. It depended as much on the financial means and interests of each city, as on monetary needs that were often dictated by their political partners. The standard and the types used for silver coinage appear to have been influenced by foreign coins circulating in the island. The implementation of Aeginetan, Rhodian or Attic standards testifies to the influence exerted on the monetary policy of the island by «international» coinages, the imitation of which (pseudo-Aeginetan, pseudo-Rhodian and pseudo-Athenian) is occasionally linked to political or financial causes. Cretan cities, however, in various periods, also adopted “international” monetary standards by reducing their original weight and, at the same time, frequently overstriking and countermarking the coins; this would indicate an official monetary policy of profit. Finally, given the resultant reduced standard, Cretan coins rarely circulated off-island, suggesting that Cretan cities probably used the “international” coins for both their distant and local transactions.

Βασιλική Ε. Στεφανάκη – Κερασία Α. Στρατίκη, Ο Απόλλωνας στα νομίσματα της Ελεύθερνας. Ερμηνευτική προσέγγιση, EYAIMENH 8-9 (2007-2008), 81-106.

Essai d'interprétation de la figure du dieu Apollon sur le monnayage d'Eleutherna. Apollon est le dieu *par excellence* de la cité crétoise d'Eleutherna, située au nord-ouest de l'île. Son culte est attesté par les sources littéraires et épigraphiques, les trouvailles archéologiques et les types monétaires de la cité.

Apollon était vénéré à Eleutherna comme *Sasthraios*. L'épithète d'Apollon, *Sasthraios*, est très importante puisqu'elle n'est pas attestée dans les autres cités crétoises, ce qui prouve l'existence de ce culte local dans la région d'Eleutherna. L'épithète *Sasthraios* renvoie à l'ancien nom d'Eleutherna, Satra.

La cité d'Eleutherna commence à frapper monnaie à l'époque classique tardive, vers le milieu du IVe siècle av. J.-C. Sur ses monnaies d'argent et de bronze, Apollon se présente nu, debout ou assis sur un rocher, accompagné d'un chien ou d'une lyre ou d'un arbre et tenant un arc de sa main gauche –ou ayant l'arc et le carquois sur les épaules– et de sa main droite, un objet sphérique qui constitue le symbole *par excellence* du dieu Apollon, vénéré dans la région d'Eleutherna.

Les opinions des spécialistes sur l'identification de cet objet sphérique sont divergentes: pomme, disque, sphère, pierre ou résine de styrax. Dans ce dernier cas, le dieu a été interprété comme Apollon *Styrakitès*. L'épithète *Styrakitès* provient du nom de la montagne *Styrakion*, selon le témoignage d'Etienne de Byzance, ainsi que du nom de la plante locale, *styrax officinalis*, utilisée pour la fabrication des parfums et des médicaments.

Selon notre opinion, l'objet sphérique a une signification religieuse et culturelle et constitue probablement une offrande locale au dieu Apollon, comme nous atteste également la similitude de l'iconographie entre les pièces eleutherniennes et celles d'autres cités crétoises où Apollon, à la place de l'objet sphérique, tient une phiale ou une tête de bouc. En outre, plusieurs objets en terre cuite de l'époque hellénistique, de forme sphérique, exactement la même que celle de l'objet qu'Apollon tient sur les monnaies, ont été trouvés dans la région d'Eleutherna. Selon les archéologues, ces objets sphériques pourraient avoir constitué soit une sorte de jouet soit des modèles de fruits offerts aux divinités et aux morts. D'après notre opinion, ces objets sphériques constituent plutôt des modèles de fruits et sont liés probablement au culte local d'Apollon.

Cependant, dans l'état actuel de notre documentation, on ne peut pas savoir si ces objets sphériques renvoient à un fruit spécial (fruit de styrax?) ou à des fruits, dans un sens général, en soulignant de cette façon le caractère végétal de la divinité locale d'Apollon.

Έλενα Β. Βλαχογιάννη, Οι αποκρύψεις έκτακτης ανάγκης στην κυρίως Ελλάδα επί Γαλλιανού (253-268 μ.Χ.) με αφορμή τον «θησαυρό» Χαϊρώνεια/2001. Η Βοιωτία του 1^{ου} μισού του 3^{ου} αι. μ.Χ. και οι Έρουλοι, ΕΥΔΙΜΕΝΗ 8-9 (2007-2008), 107-164.

Emergency hoards concealed in mainland Greece during the reign of Gallienus (A.D. 253-268) and the Chaironeia/2001 'hoard'. Boeotia during the first half of the third cent. A.D. and the Herulians. The Chaironeia/2001 coin hoard, exhibited today in the Numismatic Collection of the Chaironeia Archaeological Museum, was found during a rescue excavation of a Roman farmhouse (villa rustica), 500 m. outside of modern Chaironeia. This hoard consists of 10 antoniniani issued either during the joint reign of Valerianus I – Gallienus (A.D. 253-260) or the sole reign of Gallienus (A.D. 260-268).

The date of the latest coin, issued from 266 to the middle of 267 or to the beginning of A.D. 268, establishes either the date of hoard's concealment or the date of farmhouse's abandonment. The short space between the earliest and the latest coin of the hoard, 10-11 years, the almost good condition of the coins, and their

small number suggests that the house's owner concealed the money lest he suffer some danger, so that he could regain his money safely at a later date.

Prompted by this small find an overview of the emergency hoards concealed in mainland Greece during the reign of Gallienus (A.D. 253-268) has been undertaken, so that conclusions concerning their geographical distribution, the quality, and the quantity of hoards can be deduced.

When looking for reasons why a farmer would feel the need to hide his money, one possible explanation comes from the literary evidence. In *Historia Augusta, Vita Gallieni* 13.8, the Herulians are going through Boeotia and sacking villages and farms. Their course, in combination with the findspots of the emergency hoards and the scattered information collected from the partly preserved *Itinerarium Antonini* 325/6, of Diocletianus era, and *Tabula Peutingeriana* map, of the second half of the fourth century A.D., helps strengthen the argument that Boeotians had reason to hide their money until it was safe to go back to their homes.

Finally, it is likely that the Herulian going through Boeotia is more than possible, since the German intruders eventually fled northwards to Epirus and Macedonia. The Chaironeia/2001 hoard constitutes one of a lost link in a chain of emergency hiding places deposited during the reign of Gallienus. To the unproved indication of Herulian presence in Lebadeia could be added now the more secure proof of Chaironeia, which is based on the heavier numismatic evidence. The fact that the Herulian troops were persecuted by the Roman legions could be a good reason for the absence of well-founded destruction remains throughout Boeotia.

Alain Delattre, Deux protocoles byzantins, EYAIMENH 8-9, 2007-2008, 165-168.

Two Byzantine protocols. From the fifth century A.D. papyrus rolls have sometimes on the first page a few lines of text in cursive script, a "protocol", mentioning the names of the Byzantine *comes sacrarum largitionum* and his representative in Egypt. The article contains the edition of two new documents of this kind.

**ΟΙ ΑΠΟΚΡΥΨΕΙΣ ΕΚΤΑΚΤΗΣ ΑΝΑΓΚΗΣ ΣΤΗΝ ΚΥΡΙΩΣ
ΕΛΛΑΔΑ ΕΠΙ ΓΑΛΛΗΝΟΥ (253-268 μ.Χ.) ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΟΝ
«ΘΗΣΑΥΡΟ» ΧΑΙΡΩΝΕΙΑ/2001**

Η ΒΟΙΩΤΙΑ ΤΟΥ Α΄ ΜΙΣΟΥ ΤΟΥ 3^{ΟΥ} ΑΙ. μ.Χ. ΚΑΙ ΟΙ ΈΡΟΥΛΟΙ*

Τῶν δὲ Σκυθῶν τὴν Ἑλλάδα κάκιστα διαθέντων καὶ
τὰς Ἀθήνας αὐτὰς ἐκπολιορκησάντων, Γαλλιηνὸς μὲν
ἐπὶ τὴν πρὸς τούτους μετῆι μάχην...
Ζώσιμος Α 39, 1

Ο «ΘΗΣΑΥΡΟΣ» ΧΑΙΡΩΝΕΙΑ/2001

Ο «θησαυρός» αντωνινιανών Χαιρώνεια/2001 εκτίθεται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Χαιρώνειας¹. Βρέθηκε το 2001 σε σωστική ανασκαφή της Θ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών για τη διάνοιξη αρδευτικής τάφρου στον αγρό Ανδρέα Γεροκωνσταντή, στη θέση «Κόβρας-Αγκορτσές» (XI) (εικ. 1), βόρεια της σημερινής Χαιρώνειας, σε απόσταση περίπου 500 μ. ανατολικά του επαρχιακού δρόμου που οδηγεί από το Μουσείο προς το Ακόντιο και τον Βοιωτικό Κηφισό, εντοπίστηκε, σε

---

* Ευχαριστώ τον Προϊστάμενο της Θ΄ Εφορείας Αρχαιοτήτων Θηβών, Βασίλη Αραβαντινό, και ιδιαίτερα τη συνάδελφο και ανασκαφέα του κτηρίου, όπου βρέθηκε ο «θησαυρός», Έλενα Κουντούρη, για την παραχώρηση του δικαιώματος δημοσίευσής του, καθώς και για τα τοπογραφικά και άλλα ανασκαφικά στοιχεία που μου παραχώρησε. Θερμές ευχαριστίες οφείλω επίσης στη Διευθύντρια του Νομισματικού Μουσείου, Δέσποινα Ευγενίδου, που μου χορήγησε την άδεια έρευνας στο αρχείο των «θησαυρών» του Μουσείου, καθώς και στις κ.κ. Jan Jordan και Ειρήνη Μαραθάκη, που μου επέτρεψαν την πρόσβαση στο δημοσιευμένο στη διδακτορική διατριβή του Alan Walker υλικό των ανασκαφών της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών από την Αγορά των Αθηνών. Στον φίλο, νομισματολόγο, Κλεάνθη Σιδηρόπουλο οφείλω πολλά, όχι μόνο για την πολλαπλή βοήθειά του και τις διαδικτυακές συζητήσεις μας, αλλά κυρίως για τη συνεχή ενθάρρυνσή του στην ολοκλήρωση αυτής της προσπάθειας. Βαθιά υποχρεωμένη είμαι τέλος στον Επίτιμο διευθυντή του Νομισματικού Μουσείου, Ιωάννη Τουράτσογλου, στις υποδείξεις και τις κατευθύνσεις του οποίου οφείλεται η τελική μορφή αυτού του άρθρου, καθώς και στον ιστορικό του Κέντρου Έρευνας της Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθανάσιο Ριζάκη, που είχε την καλοσύνη να διαβάσει το δοκίμιο και να κάνει ουσιαστικές παρατηρήσεις. Για τον μηχανικό καθαρισμό των νομισμάτων ευχαριστώ τους συντηρητές Παναγιώτη Βαλμά και Σοφία Μιχαήλογλου· για τις φωτογραφίες τον Κώστα Ξενικάκη· για τον χάρτη της εικ. 5 τον Κώστα Μπαϊρακτάρη και τους χάρτες των εικ. 3-4 τον φίλο και συνάδελφο Γιώργο Καββαδία.

Όλες οι χρονολογίες είναι μετά Χριστόν (μ.Χ.), εκτός και αν δηλώνεται το αντίθετο. Για τη γραφή *αντωνινιανός*, όπ. υποσημ. 17.

¹ ΜΧ αριθ. ευρ. 4275-4284.

κυμαινόμενο βάθος -0,75 μ. έως -0,95 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, και ανασκάφηκε κτήριο², μέγιστου σωζόμενου μήκους 15,00 μ. και μέγιστου πλάτους 4,20 μ.

Αποκαλύφθηκαν τρία τετράπλευρα δωμάτια (Α, Β, Δ) και ένας τέταρτος χώρος (Γ), πιθανότατα διάδρομος, που συναποτελούσαν τμήμα μιας αγροικίας³ (*villa rustica*)⁴, κτισμένης με αργολιθοδομή, λάσπη και κεραμίδες. Στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου Β, βρέθηκε κατά χώραν μεγάλο πιθάρι –εδραζόταν σε βάθος -1,36 μ.–, το οποίο θα περιείχε ελιές –όπως συμπεραίνεται από τους καμένους ελαιοπυρήνες που βρέθηκαν μέσα σε αυτό. Πλάι στον πίθο εντοπίστηκαν σε βάθος -1,28 μ., μέσα σε παχύ στρώμα καύσης, δέκα (10) νομίσματα. Η εύρεση όλων μαζί των νομισμάτων υποδεικνύει ότι θα ήταν συγκεντρωμένα μέσα σε κάποιο φθαρτό υλικό (δέρμα ή ξύλο). Το γεγονός ότι βρέθηκαν μέσα στο καμένο στρώμα και όχι κάτω από αυτό μπορεί να εξηγηθεί από το ότι θα είχαν τοποθετηθεί από τον κάτοχό τους σε κάποιο ψηλό σημείο στον τοίχο (ράφι;), που θα κατέρρευσε όταν ξέσπασε η πυρκαγιά. Η φωτιά ήταν πάντως η αιτία εγκατάλειψης του κτηρίου, το οποίο δεν κατοικήθηκε ποτέ ξανά.

Το νομισματικό εύρημα συγκροτείται από 10 αντωνινιανούς από κράμα χαλκού και αργύρου (*billon*), της περιόδου της διαρχίας Βαλεριανού Α΄-Γαλλιανού (253-260) και της μονοκρατορίας του Γαλλιανού (260-268).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ (εικ. 2)

Βαλεριανός Α΄ (Ιούνιος/Αύγουστος 253 - Ιούνιος[;] 260)]⁵ –3 νομίσματα

Νομισματοκοπείο Αντιόχειας

5^η έκδοση 257 (κατά Carson 1968)

Ε: IMP VALERIANVS AVG. Ακτινοστεφής προτομή του Βαλεριανού Α΄, με ιμάτιο και θώρακα, προς τα δεξιά.

Ο: FELICITAS AVGG. Η Felicitas, όρθια προς τα αριστερά, με κηρύκειο στο δεξί χέρι και κέρας αφθονίας στο αριστερό.

1. (MX 4284) ↓, 22 χιλ., 3,69 γρ. Καλή διατήρηση (εικ. 2.1)

² Για την ανασκαφή και τις συνθήκες εύρεσης του «θησαυρού», βλ. Κουντιούρη 2001 (υπό έκδοση).

³ Γενικά για την έπαυλη (αστική, αγροτική) στη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο, βλ. Brockmeyer 1975. Johnston 1979. Mielsch 1987. Reutti 1990. Smith 1997. Ειδικότερα για επαύλεις αυτής της περιόδου στην Επαρχία της Αχαΐας, βλ. Kahrstedt 1954, 294 (s.v. *villae rusticae*, *villae urbanae*) (με επιφύλαξη, όπ. υποσημ. 125). Πίκουλας 1988, 232, σημ. 723. Cartledge - Spawforth 1989, 142. Petropoulos 1994, 410-412, 417-419 (σποραδικά). Rothaus 1994, 391-396. Forsell 1996, 338-340. Forsén - Karivieri 2003, 307-312. Για αγροικίες σε όλη τη Χερσόνησο του Αίμου, συμπεριλαμβανομένου και του ελλαδικού χώρου, βλ. Τουράτσουλου 2006, 60, σημ. 195. Ειδικότερα, για αγροικίες αυτής της εποχής στη Βοιωτία, όπ. υποσημ. 125.

⁴ Για την έννοια του όρου στην αρχαιότητα και τον καταχρηστικό τρόπο, με τον οποίον έχει επικρατήσει να χρησιμοποιείται σήμερα, βλ. αναλυτικά Petropoulos 1994, 407, σημ. 11. Για τη *villa rustica*, βλ. επίσης Métraux 1998, 1-19.

⁵ Για τη διάρκεια διακυβέρνησης των δύο αυτοκρατόρων, βλ. Kienast 1990, 212 (συμβασιλεία Βαλεριανού Α΄-Γαλλιανού) και 215 (μονοκρατορία Γαλλιανού).

RIC V.1, 60, αριθ. 283. Göbl 1951, 37. Carson 1968, 128 (issue 5) και 139, αριθ. 273-275. Elks 1975, 95 και 96. Besly – Bland 1983, 108, αριθ. 834 (issue V).

«Δεύτερο ανατολικό» νομισματοκοπείο

2^η έκδοση 256 - 257 (κατά Carson 1968)

E: IMP C P LIC VALERIANVS P F AVG. Τύπος όπ. π.

O: RESTITVT ORI-ENTIS. Η Ανατολή, πυργοστεφής, όρθια προς τα δεξιά, προτείνει στεφάνι στον Βαλεριανό Α΄, όρθιο προς τα αριστερά, με στρατιωτική περιβολή και δόρυ.

2. (MX 4283) ↑, 21 χιλ., 3,00 γρ. Μέτρια διατήρηση (**εικ. 2.2**)

RIC V.1, 60, αριθ. 287. Carson 1968, 129 και 140, αριθ. 413-460 (issue 2). Elks 1975, 98 και 99 (issue 2). *HCC* IV, 11, αριθ. 75, πιν. 3 (αβέβαιο ανατολικό νομ/είο). Besly – Bland 1983, 109, αριθ. 850 (issue II).

E: Τύπος όπ. π.

O: RESTITVT ORIE-NTIS. Τύπος όπ. π.

3. (MX 4275) ↑, 21 χιλ., 3,47 γρ. Καλή έως πολύ καλή διατήρηση (**εικ. 2.3**)

Γαλληγός (μέσα 260 - [Μάρτιος;] 268) μονοκρατορία -6 νομίσματα

Νομισματοκοπείο Ρώμης

4^η έκδοση φθινόπωρο 263-τέλη 264 (κατά Göbl 1953)

E: GALLIENVS AV[G]. Ακτινοστεφής προτομή του Γαλληγού, με θώρακα, προς τα δεξιά.

O: INDVLGENT AVG. Η Indulgentia, ένθρονη προς τα αριστερά, με στάχια στο δεξι χέρι και σκήπτρο στο αριστερό. Στο έξεργο P

4. (MX 4281) ↓, 23 χιλ., 5,38 γρ. Μέτρια διατήρηση (**εικ. 2.4**)

RIC V.1, 148, αριθ. 205. Göbl 1953, 14 (14th emission). *HCC* IV, 42, αριθ. 45, πιν. 11. Besly – Bland 1983, 114 (4th series), αριθ. 1119-1120.

5^η έκδοση β΄ μισό του 265 (κατά Göbl 1953)

E: GALLIENVS AVG. Ακτινοστεφής κεφαλή του Γαλληγού προς τα δεξιά.

O: ABVNDANTIA AVG. Η Abundantia, όρθια προς τα δεξιά, αδειάζει κέρας αφθονίας, που κρατά με τα δύο χέρια.

5. (MX 4282) ↗, 23 χιλ., 3,29 γρ. Μέτρια διατήρηση (**εικ. 2.5**)

RIC V.1, 144, αριθ. 157 (χωρίς officina). Göbl 1953, 15 (15th emission). *HCC* IV, 43, αριθ. 52 (χωρίς officina). Besly – Bland 1983, 115 (5th series) αριθ. 1167 (χωρίς officina).

5^η έκδοση Αρχές του 266-μέσα του 267 ή αρχές του 268 (κατά Göbl 1953)

E: [GA]LLIENVS AVG. Ακτινοστεφής προτομή του Γαλληγού, με ιμάτιο και θώρακα, προς τα δεξιά.

O: ORIE N S AVG. Ο Ήλιος με ανεμιζουσα χλαμύδα βαδίζει προς τα αριστερά με μαστίγιο στο ανασηκωμένο δεξι χέρι. Στο πεδίο αριστερά Σ

- 6.** (MX 4278) ↓, 22 χιλ., 3,07 γρ., μέτρια έως κακή διατήρηση (**εικ. 2.6**)
RIC V.1, 152, αριθ. 249(ι). Göbl 1953, 16-17 (16th emission). *HCC* IV, 45, αριθ. 73. Besly – Bland 1983, 117 (5th series) αριθ. 1233, πιν. 13.

«Δεύτερο ανατολικό» νομισματοκοπείο

4^η έκδοση Μέσα του 260-πριν από τις 29-9-260 (κατά Besly - Bland 1983)

E: IMP C P LIC GALLIENVS P F AVG. Ακτινοστεφής προτομή του Γαλλιηνού, με μάτιο και θώρακα, προς τα δεξιά.

O: ORIENS AVG. Η Ανατολή, πυργοστεφής, όρθια προς τα δεξιά, προτείνει στεφάνι στον Γαλλιηνό, όρθιο προς τα αριστερά, με στρατιωτική περιβολή και δόρυ.

- 7.** (MX 4280) ↓, 22 χιλ., 3,15 γρ. Καλή διατήρηση (**εικ. 2.7**)
RIC V.1, 103, αριθ. 445. Elks 1975, 101 (issue 1, νομ/πείου Κυζίκου, αρχή μονοκρατορίας). *HCC* IV, 23, αριθ. 71, πιν. 7 (αβέβαιο ανατολικό νομ/πείο). Besly – Bland 1983, 132, αριθ. 1875 (issue IV, 2nd part).

Νομισματοκοπείο Αντιόχειας

1^η έκδοση Σεπτέμβρης έως τέλη Δεκέμβρη 263 (κατά Elks 1975)

E: GALLIENVS P F AVG. Τύπος όπ. π.

O: V[ICTORIA] AVG. Η Νίκη βαδίζει προς τα αριστερά με στεφάνι στο δεξι χέρι και κλαδί φοινίκιας στο αριστερό. Στο πεδίο αριστερά, *.

- 8.** (MX 4279) ↓, 21 χιλ., 3,14 γρ. Αρκετά καλή διατήρηση (**εικ. 2.8**)
RIC V.1, 189, αριθ. 662 (στο πεδίο αριστερά, *). Elks 1975, 102 (issue 2b, νομ/είου Κυζίκου). *HCC* IV, σελ. lxxix και σελ. 57 (νομ/πείο Αντιόχειας [;]). Besly – Bland 1983, 132, αριθ. 1890 (issue I, 2nd part).

2^η έκδοση 264 (κατά Elks 1975)

E: [GA]LLIENVS AVG. Τύπος όπ. π.

O: VIRT[V]S AVG]. Κρανοφόρος Virtus προς τα αριστερά με δόρυ στο αριστερό χέρι και κυκλική ασπίδα στο δεξι. Στο πεδίο αριστερά, *.

- 9.** (MX 4276) ↑, 22 χιλ., 2,98 γρ. Κακή διατήρηση (**εικ. 2.9**)
RIC V.1, 189, αριθ. 668 (στο πεδίο αριστερά, *). Elks 1975, 103 (issue 3b i, νομ/είου Κυζίκου). Besly – Bland 1983, 132, αριθ. 1899 (issue II, 2nd part).

Σαλωνίνα (253-268) –1 νόμισμα**Νομισματοκοπείο Αντιόχειας**

3^η έκδοση 265 (κατά Elks 1975)

E: SALONINA AVG. Προτομή της Σαλωνίνας σε μηνίσκο, προς τα δεξιά. Τα μαλλιά της είναι πιασμένα σε χαμηλό κότσο στον αυχένα και μαζεμένα σε στεφάνη.

O: C[ER]ERI AVG. Η Δήμητρα, ένθρονη προς τα αριστερά, με στάχυ στο δεξί χέρι και δαυλό στο αριστερό. Στο έξεργο κλαδί φοινικιάς.

10. (MX 4277) ↑, 22 χιλ., 3,02 γρ. Μέτρια διατήρηση (**εικ. 2.10**)

RIC V.1, 200, αριθ. 90. Elks 1975, 105 (issue 4a, νομ/είου Κυζίκου).

Τα νομίσματα είναι μέτριας (αριθ. 2, 4, 5, 10) ή πολύ μέτριας (αριθ. 6, 9) έως καλής διατήρησης (αριθ. 1, 7-8). Το αριθ. 3 (**εικ. 2.3**) είναι καλής έως πολύ καλής διατήρησης και φαίνεται να μην έχει κυκλοφορήσει για μεγάλο διάστημα πριν από την απόκρυψη του ευρήματος. Οι άξονες παρουσιάζουν κανονική διάταξη στις έξι (αριθ. 1, 4, 6, 7, 8) και στις δώδεκα ώρες (αριθ. 2, 3, 9, 10), με εξαίρεση του νομίσματος αριθ. 5 στις δύο ώρες.

Από το σύνολο του «θησαυρού» τα τρία νομίσματα της μονοκρατορίας του Γαλληγού κόπηκαν στη Ρώμη (**πίν. 1**). Η καθιστή μορφή της πίσω όψης του αντωνιανού αριθ. 4 (**εικ. 2.4**) είναι χαρακτηριστική της τέταρτης έκδοσης του νομισματοκοπείου, όπως επίσης και το τακτικό αριθμητικό *P(rima officina)*, που συνηθίζεται και στις τέσσερις πρώτες εκδόσεις του. Η *officina* του αντωνιανού αριθ. 6 (**εικ. 2.6**) δηλώνεται με τον ελληνικό αριθμό Σ, όπως συνηθίζεται στην πέμπτη έκδοση του νομισματοκοπείου⁶.

Οι υπόλοιποι επτά αντωνιανοί (αριθ. 1-3, 7-10) έχουν εκδοθεί σε ανατολικά νομισματοκοπεία (**πίν. 1**). Ένα ακανθώδες ζήτημα που αφορά στη νομισματοκοπία της περιόδου της συμβασιλείας Βαλεριανού Α΄-Γαλληγού είναι αυτό των κοπών των ανατολικών Επαρχιών. Κάποιες εκδόσεις συνεχίζουν να παράγονται στο παλαιό νομισματοκοπείο της Αντιόχειας αλλά ο μεγάλος όγκος των αντωνιανών αυτής της περιόδου παράγεται σε ένα νέο νομισματοκοπείο, η θέση του οποίου διχάζει την έρευνα⁷ –παρόλο που η μαρτυρία των «θησαυρών» προσανατολίζει επίσης στην περιοχή της Συρίας⁸. Το νέο ανατολικό νομισματοκοπείο λειτουργεί από το 255 –η πρώτη του έκδοση αντιστοιχεί περίπου στην τρίτη του νομισματοκοπείου της Αντιόχειας– έως το καλοκαίρι του 260, οπότε η λειτουργία του διακόπτεται μετά τη σύλληψη και την αιχμαλωσία του

⁶ Η διαδοχή των εκδόσεων του νομισματοκοπείου της Ρώμης ακολούθησε το καθιερωμένο στη βιβλιογραφία σύστημα των Dolley – O'Donovan 1962, 163-188, που επέκτεινε το παλαιότερο του Voetter 1900, 117-147. Ειδικότερα για την πέμπτη έκδοση του νομισματοκοπείου που φέρει σήμανση με ελληνικούς αριθμούς, βλ. Voetter 1900, 133. Dolley – O'Donovan 1962, 166. Besly – Bland 1983, 25.

⁷ Οι Alföldi 1937, 57 κε. και κυρίως 61, και Göbl 1951, 37 κε., πρότειναν τα Σαμόσατα· αντίθετα, ο Bellinger 1943, 67, ακολουθώντας την πρόταση του Olmstead 1942, 419 κε., προτείνει την Έμεσα. Ο Carson 1968, 135 και ο Elks 1975, 97 κε. και 99 κε., δέχονται την Κύζικο. Η έναρξη λειτουργίας του νομισματοκοπείου της Κυζίκου τεκμηριώνεται πάντως από την περίοδο βασιλείας του Κλαυδίου Β΄ Γοθικού (268-270) και εξής.

⁸ Carson 1968, 134-135. Besly – Bland 1983, 40.

Βαλεριανού από τον Σασσανίδα βασιλέα Sharur Γ⁹, και την επικράτηση των σφετεριστών της εξουσίας Μακριανού και Κουιέτου στις ανατολικές Επαρχίες της αυτοκρατορίας. Φαίνεται να δραστηριοποιείται ξανά μετά το Σεπτέμβριο του 263.

Ο αντωνινιανός αριθ. 1 ανήκει στην πέμπτη και τελευταία έκδοση του νομισματοκοπείου της Αντιόχειας, που μεταφέρει το 257 αλλού τη λειτουργία του. Εκδόσεις του νέου νομισματοκοπείου, του επονομαζόμενου ως «δεύτερου ανατολικού», είναι οι αριθ. 2-3, που ανήκουν στη δεύτερη έκδοσή του· οι ανωπές μορφές του τύπου *RESTITVT(OR) ORIENTIS* στην οπίσθια όψη τους (**εικ. 2.2, 2.3**) αποτελούν το σήμα κατατεθέν της νομισματοκοπίας της δυαρχίας. Η έκδοση αυτή, που τοποθετείται στα 256/7, διαφοροποιείται από την επανάληψή της στα 258/9 στην απουσία ιδιαίτερων διακριτικών συμβόλων¹⁰.

Ο αντωνινιανός αριθ. 7 βρίσκεται ακριβώς στο μεταίχμιο μεταξύ συμβασιλείας και μονοκρατορίας. Σύμφωνα με τον K. Elks¹¹ η έκδοση αυτή είναι η πρώτη της μονοκρατορίας του Γαλλιηνού, που κόβεται στο νομισματοκοπείο της Κυζίκου στο σύντομο διάστημα της αιχμαλωσίας του Βαλεριανού Α΄ τον Ιούνιο του 260. Ο R. Carson¹² και οι E. Besly – R. Bland¹³ τη χαρακτηρίζουν ως 4^η έκδοση, που κόβεται στο τέλος της δυαρχίας, και θεωρούν ότι, επειδή το νομισματοκοπείο της Αντιόχειας είχε διακόψει τη λειτουργία του από το 257 και το μόνο ενεργό νομισματοκοπείο το 260 είναι το «δεύτερο ανατολικό», η έκδοση αυτή κόπηκε στο τελευταίο.

Συνακόλουθα ο K. Elks¹⁴ τοποθετεί τους αντωνινιανούς αριθ. 8, 9, 10 του νομισματοκοπείου της Αντιόχειας επί μονοκρατορίας του Γαλλιηνού, στη δεύτερη, τρίτη και τέταρτη έκδοση του νομισματοκοπείου της Κυζίκου αντίστοιχα, ενώ ο R. Carson στην πρώτη, δεύτερη και τρίτη έκδοσή του αντίστοιχα. Οι αντωνινιανοί αριθ. 8, 9 (**εικ. 2.8, 2.9**) ανήκουν ακριβέστερα στη δεύτερη υποομάδα των αντιστοιχών εκδόσεων¹⁵, που φέρουν αστέρα αριστερά του πεδίου, ενώ ο αριθ. 10 (**εικ. 2.10**) φέρει το διακριτικό της τρίτης έκδοσης¹⁶, που είναι το κλαδί φοινικιάς στο έξεργο.

Η πολύ μικρή χρονική απόσταση που χωρίζει το παλαιότερο από το οψιμότερο νόμισμα του «θησαυρού» Χαιρώνεια/2001 –μόλις 10-11 χρόνια–, η αρκετά καλή κατάσταση διατήρησής τους, όπως και ο μικρός τους αριθμός, υποδεικνύουν ότι πρόκειται για χρήματα που ήταν στην κατοχή του ιδιοκτήτη του σπιτιού τη δεδομένη χρονική στιγμή και τα οποία είχε κρύψει πρόχειρα, προκειμένου να τα ανακτήσει αργότερα. Το οψιμότερο νόμισμα είναι ο αριθ. 6, που κόπηκε στο διάστημα 266 έως τα μέσα του 267 ή τις αρχές του 268, έτος από όπου συνάγεται και ο χρόνος απόκρυψης του μικρού αυτού νομισματικού ευρήματος.

⁹ Για τα γεγονότα αυτών των ετών, βλ. Southern 2001, 79, 236-240. Sommer 2004, 46-51.

¹⁰ Carson 1968, 130 και 141, αριθ. 553-554 (issue 3). Carson 1990, 97.

¹¹ Elks 1975, 101 (issue 1).

¹² Carson 1968, 128. Carson 1990, 97 και 103.

¹³ Besly – Bland 1983, 40-41, 131-132, αριθ. 1871-1880 (issue IV).

¹⁴ Elks 1975, 102 (issue 2b), 103 (issue 3b i), 105 (issue 4a).

¹⁵ Carson 1990, 103-104 (1st issue, 2nd group) και 104 (2nd issue, 2nd group).

¹⁶ Carson 1990, 104 (3rd issue).

Ο αντωνιανός (*argenteus Antoninianus*)¹⁷, όταν εκδόθηκε το 215 από τον αυτοκράτορα Μάρκο Αυρήλιο Αντωνίνο, τον γνωστό Καρακάλλα, ως το νέο καθαρό αργυρό νόμισμα, υπολογιζόταν στην αξία όσο δύο δηνάρια αλλά περιείχε άργυρο που αντιστοιχούσε σε ενάμιση υποτιμημένο δηνάριο· ζύγιζε δε 5,11 γρ. Πολύ γρήγορα όμως άρχισε η υποτίμησή του¹⁸. Στην εποχή της διαρχίας Βαλεριανού Α΄ – Γαλληγού (253-260) είχε φθάσει σε βάρος τα 2,80 γρ. αλλά η περιεκτικότητά του σε άργυρο είχε πέσει κατακόρυφα από τα 35% το 253 μ.Χ. στα 15% έως το 260 μ.Χ.¹⁹ Την περίοδο της μονοκρατορίας του Γαλληγού (260-268), έφθασε στα 5% το 266 μ.Χ. και περίπου στα 2,5-2% το 268 μ.Χ.²⁰ Συνεπώς στα χρόνια αυτά αποτελεί πλέον νόμισμα από κράμα χαλκού και αργύρου (*billon*)²¹.

Η ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΤΩΝ ΓΟΤΘΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΡΟΥΛΩΝ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΤΗΣ ΑΧΑΪΑΣ (268)

Ο 3^{ος} αιώνας, εποχή στην οποία ανήκει ο «θησαυρός» Χαιρώνεια/2001, είναι μια περίοδος για την οποία οι σύγχρονες με αυτόν μαρτυρίες –με σημαντικότερη εκείνη του Αθηναίου άρχοντα, ιερέα και ιστορικού Πόπλιου Ερέννιου Δέξιππου²²– δεν έχουν διασωθεί –παρά μόνον *fragmenta*– και η ιστορία της είναι γνωστή μόνο από μεταγενέστερες πηγές, του 5^{ου} αιώνα²³. Πρόκειται για μια περίοδο, κατά την οποία η αποδυνάμωση του ρωμαϊκού κράτους είναι ορατή σε όλους τους τομείς και όχι μόνον στον οικονομικό²⁴. Η αλλαγή των κοινωνικών ισορροπιών²⁵ και η βραχύβια

¹⁷ Το νόμισμα πήρε το όνομά του από το *cognomen* του αυτοκράτορα Αντωνίνου (*Marcus Aurelius Antoninus*). Βλ. σχετικά Kubitschek 1894, στ. 2568-2571. von Schrötter 1930, s.v. *Argenteus* (3), 36. Mlasowsky 1996, στ. 802-803. Στην ελληνική βιβλιογραφία αναφέρεται ευρέως ως «αντωνιανός». Με βάση: α) την αναφορά στις πηγές (*Scriptores Historiae Augustae*, Flavi Vopisci Syracusii. Firmus, Saturninus, Proculus et Bonosus XV, 8 [*argenteos Antoninianos*]; επίσης, βλ. τον σχολιασμό του Paschoud 2001, 288) και β) την παραδοχή ότι οι λέξεις που μεταγράφονται στα ελληνικά ακολουθούν απολύτως τις αντίστοιχες λατινικές θεωρώ την απόδοση αντωνιανός ορθότερη και την υιοθετώ εδώ. Βλ. επίσης Πέτσας 1974, 375.

¹⁸ Crawford 1975, 565-566. Callu 1975, 602-606.

¹⁹ Besly – Bland 1983, 25.

²⁰ Tyler 1972, 257. Walker 1978, 68 κε. Besly – Bland 1983, 27, εικ. 2 και 29. Επίσης, βλ. τελευταία Vlachou-Mogire 2006, 128-134 (για νομίσματα που κόπηκαν στο διάστημα 240-395 μ.Χ.).

²¹ Ειδικότερα για τα προβλήματα που σχετίζονται με το βάρος και την περιεκτικότητα των αντωνιανών του νομισματοκοπείου της Ρώμης την περίοδο διακυβέρνησης του Γαλληγού, βλ. Tyler 1975. King 1982, 467-485. Besly - Bland 1983, 26-29. Τουράτσογλου 2006, 53, σημ. 159.

²² Paschoud 1991, 217-269. Brandt 1999, 169-181.

²³ Σημαντικότερες πηγές για την περίοδο αυτή είναι: 1) ο βίος του Γαλληγού από το συλλογικό έργο των ανώνυμων βιογραφιών των Ρωμαίων αυτοκρατόρων «*Scriptores Historiae Augustae*» XXIII (Desbordes - Ratti 2000), για το χρόνο συγγραφής του οποίου η έρευνα διχάζεται μεταξύ της εποχής Διοκλητιανού - Μ. Κωνσταντίνου και του β' μισού του 4^{ου}-αρχών του 5^{ου} αιώνα. Για τα προβλήματα του χρόνου συγγραφής του, βλ. Barnes 1995, 1-28. Waldherr 1998, 4-7, ενώ για τις πηγές του συλλογικού αυτού έργου, βλ. *αυτόθι*, 7-10. 2) το Βιβλίο Α της «*Νέας Ιστορίας*» του Ζωσίμου (Paschoud 2000), Εθνικού ιστορικού ελληνικής καταγωγής του β' μισού του 5^{ου} αιώνα (450-502 ή 520), που έγραψε στα 498-502 για τις γοιθικές επιδρομές του 3^{ου} αιώνα, και το οποίο έργο βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στα «*Σκυθικά*», το χαμένο, σήμερα, έργο του Αθηναίου ιστορικού Πόπλιου Ερέννιου Δέξιππου. 3) η «*Εκλογή Χρονογραφίας*» του μοναχού Γεώργιου Σόγκελλου, χρονογράφου του πρώτου 9^{ου} αιώνα, ο οποίος συνέταξε στα ελληνικά χρονολογικούς πίνακες «από Κτίσεως Κόσμου» έως το 284, έτος ανάρρησης του Διοκλητιανού στο θρόνο (Dindorf 1829). 4) η «*Επιτομή Ιστοριών*» του Ιωάννη Ζωναρά, ειδικού του εκκλησιαστικού δικαίου του 12^{ου} αιώνα, στην οποία ενσωματώθηκε επίσης υλικό του 3^{ου} αιώνα (Dindorf 1870). Βλ. επίσης συγκεντρωμένα στον Southern 2001, 9-10.

²⁴ Για την οικονομία της εποχής, και τους λόγους που οδήγησαν στην εξαθλίωση του νομισματικού συστήματος και την πληθωριστική κρίση, βλ. Crawford 1975, 560-593. Southern 2001, 96-97, 265-268. Sommer 2004, 85-92. Τουράτσογλου 2006, 46-47, 50 κε. (με πλούσια βιβλιογραφία).

²⁵ Για την κοινωνική διάσταση της κρίσης του 3^{ου} αιώνα, βλ. Alföldy 1979, 139-164. de Blois 1984. Εκτενής επισκόπηση του ιστορικο-πολιτισμικού πλαισίου του 3^{ου} αιώνα –ειδικότερα της περιόδου των

διακυβέρνηση των αυτοκρατόρων είχαν ως αποτέλεσμα τη σταδιακή αποδιοργάνωση της διοίκησης. Από την άλλη η αναδιοργάνωση του περσικού κράτους στην Ανατολή από τη δυναστεία των Σασσανιδών²⁶ όσο και οι μετακινήσεις των γερμανικών λαών, που κατοικούσαν βόρεια του Δούναβη ως τις δυτικές ακτές του Ευξείνου Πόντου, αποτέλεσαν σημαντική απειλή για τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία.

Ο Δέξιππος τοποθετεί την αρχή των εισβολών των «Σκυθικών φύλων»²⁷ –όπως ονομάζει τους γερμανικούς λαούς στο σύνολό τους–, στη βορειοανατολική Χερσόνησο του Αίμου και συγκεκριμένα στη Μικρά Σκυθία το 238, παρόλο που είναι γνωστές εισβολές στις παραδουνάβιες επαρχίες ήδη από το 231/2, δηλαδή επί Αλεξάνδρου Σεβήρου²⁸.

Περί τα τέλη του 267, επί αυτοκράτορα Γαλλιανού, Γότθοι²⁹ και Έρουλοι³⁰ –το ανατολικό τους φύλο– εξαπέλυσαν τη μεγαλύτερη σε σφοδρότητα επίθεση που είχε σημειωθεί ως εκείνη τη στιγμή στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας και της Θράκης. Ο στρατός τους λεηλάτησε το Βυζάντιο και τη Χρυσόπολη³¹ και, παρόλο που σημαντικά τμήματά του αποθήθηκαν από τους Ρωμαίους, ορισμένα άλλα κατόρθωσαν να διασχίσουν τον Ελλήσποντο (εικ. 3) και να φθάσουν στις αρχές του 268³², με πλοία και στρατό ξηράς, έχοντας λεηλατήσει τη Λήμνο και τη Σκύρο (πιθανόν και την Αίγινα)³³, στην Αθήνα, την οποία κατέκαψαν³⁴. Στη συνέχεια έκαναν επιδρομές στα Μέγαρα(:)³⁵,

«στρατιωτικών αυτοκρατόρων» (235-285)– με πλούσια βιβλιογραφία, επιχειρείται στον Τουράτσογλου 2006, 17 κε.

²⁶ Ειδικότερα για την αύξηση των Σασσανιδών στην Ανατολή, βλ. Dodgeon – Lieu 1991, 49-67. Millar 1993, 159-173. Southern 2001, 228-232, 259 και 234-240 (για το βασίλειο του Shapur I). Sommer 2004, 77-82.

²⁷ Για τον χαρακτηρισμό των Γότθων ως Σκυθών, βλ. Kulikowski 2007, 14-15, 47, 59, 147. Για την εισβολή τους στη βορειοανατολική χερσόνησο του Αίμου, βλ. Alföldi 1967, 312-341. Kulikowski 2007, 18-20. Για την εποχή αυτή, βλ. επίσης Alföldy 1976, 589-590. Alföldy 1989. Ειδικότερα για την εισβολή στα τέλη της διακυβέρνησης του Γαλλιανού, βλ. Christol 1975, 821-823. de Blois 1976, 1-20. Carrié – Ferrary – Scheid 1976, 144. Southern 2001, 102-108.

²⁸ Για τις πρώτες εισβολές των γερμανικών λαών στην περιοχή του Ρήνου και του Δούναβη επί Αλεξάνδρου Σεβήρου, βλ. Τουράτσογλου 2006, 18 (με βιβλιογραφία).

²⁹ Για τους Γότθους και ειδικότερα για τις σχέσεις τους με το ρωμαϊκό κράτος αυτή την εποχή, βλ. Wolfram 1980, 41-60. Southern 2001, 219-226. Kulikowski 2007 (διάσπαρτα), κυρίως 18-20.

³⁰ Ειδικότερα για τους Έρουλους, βλ. Rappaport 1913, στ. 1150-1167, κυρίως στ. 1154-1157. Rubin 1957, στ. 451-452. Dietz 1998, στ. 504-505.

³¹ Σύγκελλος, 717, 9-18: Τότε και Αϊρουλοι πεντακοσίας ναυσι διά τῆς Μαιωτίδος λίμνης ἐπὶ τὸν Πόντον διαπλεύσαντες τὸ Βυζάντιον καὶ Χρυσόπολιν κατέλαβον. ἔνθα συμβαλόντες μάχην καὶ μικρὸν ὑποτρέψαντες πρὸς τὸ στόμιον τοῦ Εὐξείνου Πόντου τὸ λεγόμενον ἱερὸν τῷ ἔξῃς αἰσίῳ καταπλεύσαντες πνεύματι τὸν πορθμίον Κυζίκου μὲν πρώτων μεγίστης πόλεως Βιθυνίας προσάγουσιν, εἶτα καὶ τὰς νήσους Λήμνον καὶ Σκύρον δηοῦσι. καὶ εἰς τὴν Ἀττικὴν φθάσαντες ἐμπιπρῶσι τὰς Ἀθήνας Κόρινθόν τε καὶ Σπάρτην καὶ τὸ Ἄργος καὶ τὴν ὄλην Ἀχαΐαν κατέδραμον ἕως Ἀθηναῖοι κατὰ τινὰς δυσχωρίας ἐνεδρεύσαντες αὐτοὺς πλείστους ἀνείλον. Πρβλ. επίσης Adler – Tuffin 2002, 548.

³² Για τη χρονική τοποθέτηση της επιδρομής των Έρουλων στις αρχές του 268, βλ. Alföldi 1939β, 722, 723. Christol 1975, 821-823. Wolfram 1980, 53-57, κυρίως 53. Wilkes 1989, 188-189, σημ. 6, 10. Kienast 1990, 215.

³³ Το τείχος που κτίστηκε στην Κολώνα της Αίγινας αποτελεί μάρτυρα της επερχόμενης επιδρομής των Έρουλων, βλ. Felten – Wurster 1975, 9. Gregory 1982, 17 (φωτ. κάτω). Walter 1993, 64.

³⁴ Για τις πηγές που αναφέρονται στην επίθεση των Έρουλων εναντίον των Αθηνών, βλ. Dexippos von Athen, στο *FGrHist* II.A 100, σ. 472-474, F28 [Σκυθικά] και II.C 304 (T3) και 311. *Historia Augusta, Vita Gallieni* 5,6-6,1 και 13,6-10. Ζώσιμος A 39,1 και 40,1. Σύγκελλος 717, 9-24. Ζωναράς XII 24. Επίσης, βλ. Larsen 1938, 495 και σημ. 10. Alföldi 1939β, 721 B. Day 1942, 252, 259-261. Straub 1952, 61 κε. Millar

προξένησαν βίαιες καταστροφές στην Κόρινθο³⁶, τη Σπάρτη³⁷ και το Άργος³⁸ και λεηλάτησαν όλη την πελοποννησιακή Αχαΐα³⁹. Εν τέλει αναχαιτίσθηκαν από το ρωμαϊκό στόλο που κυριαρχούσε στη θάλασσα και, με αντιστροφή πορεία μέσω (Βοιωτίας), Ηπείρου⁴⁰ και Μακεδονίας, καταδιωκόμενοι από τα στρατεύματα του Γαλληγού⁴¹,

---

1969, κυρίως 26-28. Demougeot 1969, 422-425. Kapetanopoulos 1983, 55. Fowden 1988, 50-53. Fowden 1990, 494, αριθ. 1. Sironen 1994, 17-20. Southern 2001, 105-106, 224-225 και εικ. 38 στη σελ. 224. Di Branco 2008, 289-292. Για τα αρχαιολογικά δεδομένα που τεκμηριώνουν την πυρπόληση της Αγοράς των Αθηνών από τους Έρουλους, βλ. Thompson 1959, 61-63. Robinson 1959, 3. Perlzweig 1961, 20, 62-63. Frantz 1965, 185. Thompson – Wycherley 1972, 187, 208-209. Frantz 1988, 1-11, κυρίως 3, σημ. 18. Camp 2001, 223. Camp 2004, 235-236. Για τα αρχαιολογικά δεδομένα που συνδέονται με τις καταστροφές στον Κεραμεικό, βλ. Kübler 1931, 81. Hoerfner 1976, 174-175. Για τα πλέον πρόσφατα δεδομένα των καταστροφών στη νότια περιοχή των Αθηνών, βλ. Καλλιγιάς 2003, 36. Ελευθεράτου 2008, 197 και 205, σημ. 117. Σαραγά 2008, 239. Μπούγια 2008, 208, 214. Ειδικότερα για τη μαρτυρία των μεμονωμένων νομισμάτων και των «θησαυρών» εποχής Γαλληγού, που βρέθηκαν μέσα στην καμένη επίχωση των κτηρίων της Αγοράς και των δυτικών αυτής λόφων, βλ. Thompson 1954, 2. Kroll 1973, 317-321. Walker 1980, 125-130. Kroll 1993, 113, 117-118. Για νομίσματα από τις καμένες επιχώσεις στα νότια των Αθηνών, βλ. Σαραγά 2008, 234. Μπούγια 2008, 208, 214.

³⁵ Gruben 1964, 41. Πρόσφατα για την «κρήνη του Θεαγένους» στα Μέγαρα, βλ. Hellner 2004, κυρίως 165, 216, 220.

³⁶ Η καταστροφή της Κορίνθου από τους Έρουλους αναφέρεται μόνον στον Σύγκελλο 717. Για τις αρχαιολογικές ενδείξεις που συνδέονται με την καταστροφή, βλ. Shear 1931, 139-151. Broneer 1954, 130, 133-134. Kent 1966, 37. Piérart 1976, 164. Wiseman 1979, 508, 527. Williams II – Zervos 1982, 118. Williams II – Zervos 1983, 23. Biers 1985, 54, 61. Bookidis – Stroud 1997, 329-332, 437. Για τις πιθανές καταστροφές στις Κεγχρεές, το ανατολικό λιμάνι της Κορίνθου, βλ. Williams 1981, 39-40 και σημ. 44. Επίσης, βλ. αναφορά σε αδημοσίευτο υλικό από την Ισθμία (Slane 1990, 4-5 και σημ. 8). Σύμφωνα, ωστόσο, με άλλη άποψη αμφισβητείται σοβαρά η καταστροφή, όχι μόνον της Κορίνθου αλλά και των υπόλοιπων κέντρων της Πελοποννήσου, από τους Έρουλους και αποδίδεται αυτή σε σεισμό (Engels 1990, 20-21 και 199, σημ. 46). Για σοβαρές αντιρρήσεις σχετικά με το αν οι καταστροφές προκλήθηκαν από τους Έρουλους, βλ. Scranton 1957, 3. Slane 1990, 4-5, 127. Marty 1993, 125. Robinson 2001, 122-123 και σημ. 53, 56. Robertson Brown 2008, 80, 173.

³⁷ Για τις λιγοστές αρχαιολογικές ενδείξεις που συνδέονται με τις παραδιδόμενες καταστροφές των Έρουλων στη Σπάρτη, βλ. Cartledge – Spawforth 1989, 122, 129, 223. Waywell – Wilkes 1994, 423-424. Κουρίνου 2000, 32, 66 και 136, σημ. 432. Πρβλ. επίσης και το εύστοχο σχόλιο του Gr. Shipley στο Cavanagh – Grouvel 2002, 333: «The Herulian invasion may have reached Sparta in 268; firm evidence of destruction is lacking, but there are signs of neglect and disuse in the city's monuments that may have resulted from an attack». Βλ. επίσης Τουράτσογλου 2006, 29 και σημ. 74. Για πιθανή καταστροφή στην Αφυσού Σπάρτης, βλ. Χρήστου 1963, 135. Ανταμιά 1997, 54, 185. Pietilä-Castrén 2008, 36.

³⁸ Για τις ενδείξεις της διέλευσης των Έρουλων από το Άργος, βλ. Piérart 1976, 165. Jameson – Runnels – van Andel 1994, 107. Pariente – Piérart – Thalmann 1998, 220. Οικονομου-Laniado 2003, 6. Πάντως και εάν ακόμη προκλήθηκαν ζημιές η ανάκαμψη φαίνεται να ήταν άμεση, κρίνοντας κανείς από τις κατασκευαστικές μετατροπές στο Ωδείο, που έλαβαν χώρα στο β' μισό του 3^{ου} αιώνα (αυτόθι, 7).

³⁹ Στην Ολυμπία οι κατάλογοι του ιερατείου σταματούν μετά τα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ. –ενώ τηρούνταν σχολαστικά κάθε τρίτο ή τέταρτο έτος από το 36 π.Χ. έως τα 265 μ.Χ.–, και δε συνεχίζονται έκτοτε, γεγονός που έχει θεωρηθεί ένδειξη λεηλασίας (Dittenberger – Purgold 1896, 137. Zoumbaki 2001, 32). Πάντως το τμήμα του τείχους μπροστά από το ναό του Διός, που είχε συσχετισθεί παλαιότερα με την επιδρομή των Έρουλων (Mallwitz 1972, 110. Frantz 1988, 5 και σημ. 38. Wilkes 1989, 192), τώρα τοποθετείται στο β' μισό του 5^{ου} αιώνα (Sinn 1991, κυρίως 367-368). Για την ακόμη υστερότερη χρονολόγησή του στο α' μισό του 6^{ου} αιώνα, βλ. Τουράτσογλου 2006, 31, σημ. 82 (με βιβλιογραφία).

⁴⁰ *FHG* III 672, fr. 6 (αναφέρεται στη διέλευση των Έρουλων από το Δυρράχιο). *Historia Augusta, Vita Gallieni* 13, 8. Βλ. επίσης Straub 1952, 68-70 και σημ. 94. Demougeot 1969, 424 και σημ. 41 και πιν. XV. Desbordes – Ratti 2000, 159, σημ. 4. Πρβλ. Τουράτσογλου 2006, 31, σημ. 85.

νικήθηκαν στον ποταμό Νέστο⁴² με σοβαρές απώλειες. Η εσπευσμένη επιδιόρθωση των τειχών σε πόλεις που είχαν παραμείνει ατειχιστες για αιώνες⁴³ (Θεσσαλονίκη, Διον, Βέροια, Έδεσσα, Φίλιπποι, Αίγινα, Αθήνα, Ελευσίνα⁴⁴, Άργος⁴⁵, Σπάρτη) αντικατοπτρίζει –μαζί με την κατακόρυφη αύξηση των νομισματικών «θησαυρών»–, τον πανικό που επικρατούσε στον ελλαδικό χώρο την περίοδο αυτή.

ΟΙ ΑΠΟΚΡΥΨΕΙΣ ΕΚΤΑΚΤΗΣ ΑΝΑΓΚΗΣ ΣΤΗΝ ΚΥΡΙΩΣ ΕΛΛΑΔΑ ΕΠΙ ΓΑΛΛΙΗΝΟΥ (253-268)

Οι νομισματικοί «θησαυροί», που καταχώθηκαν στον ελλαδικό χώρο επί Γαλλιηνού (253-268) (εικ. 4) αποτελούν αφενός τεκμήρια της γνωστής από τις πηγές εκστρατείας των γερμανικών φύλων και αφετέρου μάρτυρες του πανικού των κατοίκων, οι οποίοι εν όψει των εχθρικών επιδρομών προσπάθησαν να διαφυλάξουν σε ασφαλές μέρος την περιουσία τους. Η τελευταία μεταφράζεται είτε σε λίγα χρήματα για την κάλυψη των καθημερινών τους αναγκών είτε σε σημαντικότερες οικονομίες ετών, τις οποίες έκρυψαν αλλά λόγω των συνθηκών του πολέμου δεν μπόρεσαν να ανακτήσουν. Σε όλες τις περιπτώσεις, ωστόσο, πρόκειται για αποθησαυρισμούς αναγκαστικής απόκρυψης ή «θησαυρούς» έκτακτης ανάγκης (emergency hoards)⁴⁶.

Οι «θησαυροί» έκτακτης ανάγκης, που παρατίθενται εδώ (εικ. 4), προέρχονται από τις συγκλητικές Επαρχίες⁴⁷ της Μακεδονίας (*Provincia Macedonia*) –πρόκειται για το νοτιότερο τμήμα της αρχαίας Μακεδονίας– και της Αχαΐας (*Provincia Achaia*) και την

⁴¹ *Historia Augusta, Vita Gallieni* 13, 9. Για τη χρονική διαδοχή των γεγονότων, βλ. Alföldi 1939β. Straub 1952, 61 κε. Alföldi 1967, 324 κε. Demougeot 1969, 419-427. Salamon 1971, 139. Schwarcz 1992, 51 κε. Desbordes – Ratti 2000, 157-159. Sommer 2004, 51-54.

⁴² Μόλις το 269 αποκρούσθηκαν οριστικά οι Έρουλοι στη Ναϊσό της Άνω Μοισίας (σημερινή Νις της Σερβίας) από τον Κλαύδιο Β΄ –ο οποίος εξαιτίας της σημαντικής του νίκης επονομάσθηκε «Γοτθικός» (*Gothicus maximus*). Ο J. Wilkes και ο D. Kienast αποδίδουν τη μάχη της Ναϊσσού στον Γαλλιηνό (Wilkes 1989, 189. Kienast 1990, 215), ενώ ο H. Wolfram στον Κλαύδιο Β΄ (Wolfram 1980, 57). Για μια προσπάθεια διάκρισης της μάχης του Γαλλιηνού στον ποταμό Νέστο (Νέσσο), φυσικό σύνορο μεταξύ της Μακεδονίας και της Θράκης, και της μάχης του Κλαυδίου Β΄ στη Ναϊσό της Άνω Μοισίας, βλ. Kotula 1991, 237-243. Southern 2001, 106, 225.

⁴³ Συγκεντρωμένες πληροφορίες και πλούσια βιβλιογραφία για τις οχυρώσεις αυτής της εποχής, βλ. Gregory 1982, 14-21. Τουράτσογλου 2006, 24 (Θεσσαλονίκη): *ανιόθη*, 25 και σημ. 54 (Διον, Βέροια): *ανιόθη*, 30, σημ. 81 (Φίλιπποι): *ανιόθη*, 31 (Έδεσσα): *ανιόθη*, 28 και σημ. 68 (Αίγινα): *ανιόθη*, 25, σημ. 55· 28, σημ. 70· 30· 120 (Αθήνα): *ανιόθη*, 29 (Σπάρτη) Τσονιώτης 2008, 55 και 70-71, σημ. 6-13.. Για τη χρονολόγηση του τείχους της Θεσσαλονίκης μετά την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου και πριν από τον Θεοδόσιο Α΄, βλ. Βελένης 1998, 57. Ειδικότερα για το υστερορωμαϊκό τείχος των Αθηνών, που ανοικοδομήθηκε μετά την Ερούλεια επιδρομή του 268, βλ. επιπλέον Travlos 1988α. Sironen 1994, 19-22. Castrén 1994, 1. Baldini Lippolis 1995. Camp 2001, 224-226. Camp 2004, 236-238. Τσονιώτης 2008. Ζαχαριάδου 2008, 154. Για τα τείχη στον Ισθμό της Κορίνθου και τις Θερμοπύλες, όπ. υποσημ. 132.

⁴⁴ Για το Βαλεριάνειο τείχος της Ελευσίνας, βλ. Τραυλός 1954, 69-70. Mylonas 1961, 165. Armstrong 1987, 236. Travlos 1988b, 98, εικ. 210-212. Ζιρώ 1991, 277 κε., 287 κε.

⁴⁵ Για την αποκάλυψη, πρόχειρου στην κατασκευή, τμήματος τείχους στο Άργος, που αποσκοπούσε πιθανότατα στην απόκρουση των Έρουλων, βλ. Οικονόμου-Laniado *et alii* 1998, 330. Οικονόμου-Laniado 2003, 10 και σημ. 117.

⁴⁶ Για τον χαρακτηρισμό, βλ. Τουράτσογλου 1993, 15. Κρεμύδη-Σισιλιάνου 1996β, 129. Για την ειδολογική κατανομή των «θησαυρών» της εποχής των «στρατιωτικών αυτοκρατόρων» (235-285), βλ. Τουράτσογλου 2006, 46.

⁴⁷ Για βιβλιογραφία σχετικά με τη διοικητική οργάνωση των ρωμαϊκών Επαρχιών στην Ανατολή έως την περίοδο διακυβέρνησης του Διοκλητιανού, βλ. Τουράτσογλου 2006, 33, σημ. 97 (με βιβλιογραφία).

αυτοκρατορική Επαρχία της Ηπείρου⁴⁸ (*Provincia Epirus*), και καταχώθηκαν επί Γαλληνού⁴⁹ –τόσο κατά τη διάρκεια της συμβασιλείας του με τον πατέρα του Βαλεριανό Α΄ (253-260) όσο και της μονοκρατορίας του (260-268).

Για λόγους μεθοδολογικούς θα πρέπει να διευκρινιστεί από την αρχή ότι στους ακόλουθους συγκεντρωτικούς πίνακες δεν συμπεριλαμβάνονται:

α) οι ταφικοί «θησαυροί», έστω και αν η κατάχωσή τους εμπίπτει στα χρόνια αυτά, εφόσον δεν αποτελούν αποκρύψεις έκτακτης ανάγκης,

β) οι «θησαυροί» οι οποίοι, παρόλο που αποτελούν αποκρύψεις έκτακτης ανάγκης εν όψει της επερχόμενης εισβολής των Γότθων και των Έρουλων, έχουν καταχωθεί σε προγενέστερη του ίδιου του Γαλληνού ή μελών της οικογένειάς του (Σαλωνίνας, Βαλεριανού Β΄, Σαλωνίνου) εποχή⁵⁰,

γ) οι συγκεντρώσεις νομισμάτων, που περιλαμβάνονται σε «deposits»⁵¹ και είτε βρίσκονται μέσα σε στρώματα καταστροφής –συνήθως μαζί με κεραμική– είτε αποτελούν το «γέμισμα» πηγαδιών ή δεξαμενών νερού⁵², εφόσον και στις δύο περιπτώσεις δεν πρόκειται για σκόπιμες αποκρύψεις αλλά για τυχαίες συνευρέσεις,

δ) οι «θησαυροί» από την Κρήτη –δηλώνεται άλλωστε και από τον τίτλο του άρθρου– αφενός μεν επειδή οι μαρτυρίες για τη γοτθική επίθεση εναντίον του νησιού είναι πενιχρές όσο και αμφίβολες⁵³ και αφετέρου επειδή οι «θησαυροί» της ρωμαϊκής Κρήτης αποτέλεσαν αντικείμενο ειδικής μελέτης⁵⁴ και ήταν περιττό να επαναληφθούν.

Η μελέτη των **πινάκων 2 και 3** (βλ. και **ραβδογράμματα 2-4**) επιτρέπει την εξαγωγή σημαντικών συμπερασμάτων, ωστόσο, προτού γίνει εκτενέστερος σχολιασμός

⁴⁸ Για τη γεωγραφική διαίρεση των Επαρχιών του ελλαδικού κορμού, βλ. Chorf 1987, 135-142. Sartre 1991, 199-200. Sartre 1997, 183-184. Bechert 1999, 73-76 (Μακεδονία – Ήπειρος) και 77-81 (Αχαΐα). Ειδικότερα, για τη μεταγενέστερη χρονικά ίδρυση της Επαρχίας της Ηπείρου με πρωτεύουσα τη Νικόπολη, στο διάστημα 103-114, επί Τραϊανού, βλ. Σαδικάκης 1966, κυρίως 193-201. Χρυσός 1981, κυρίως 18.

⁴⁹ Κριτήριο για τα εκτεθέντα ευρήματα δεν είναι το ακριβές έτος απόκρυψης, εφόσον αυτό δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί με ακρίβεια στην περίπτωση που ο «θησαυρός» συγκροτείται από χαλκές ελληνικές εκδόσεις ρωμαϊκών χρόνων (*Greek Imperials*). Για το λόγο αυτό, και με το σκεπτικό ότι ο επερχόμενος κίνδυνος της γερμανικής επιδρομής υπήρξε η αιτία των αποκρύψεων, επιλέχθηκε το διάστημα 253-268, ώστε να μετρωθεί η πιθανότητα λάθους που ενέχεται στον αυστηρό καθορισμό του έτους.

⁵⁰ Για τους «θησαυρούς» αυτούς της κυρίως Ελλάδας, βλ. Τουράτσογλου 2006, 64, αριθ. 12 (επί Μαξιμίνου Θρακός): 69, αριθ. 90-96 (επί Γορδιανού Γ΄): 78, αριθ. 223-225 (επί Φιλίππου Α΄): 84, αριθ. 311 (επί Τραϊανού Δεκίου): 87, αριθ. 352 (επί Τρεβωνιανού Γάλλου): 89, αριθ. 373, 374 (επί Βαλεριανού Α΄).

⁵¹ Όπως εξηγεί ο ίδιος ο A. Walker 1980, 28 αλλά μου επεσήμανε και η υπεύθυνη της νομισματικής συλλογής της Αγοράς, Ειρ. Μαραθάκη, ως «deposits» –τουλάχιστον όσον αφορά στην ανασκαφική πρακτική της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών– νοούνται όλα εκείνα τα κλειστά σύνολα, στα οποία εκτός από την κεραμική είναι δυνατόν να περιλαμβάνονται και νομίσματα, τα οποία λειτουργούν συνήθως ως *termini post quos* για τη χρονολόγηση των ίδιων των συνόλων.

⁵² Πρβλ. ενδεικτικά τα νομισματικά σύνολα αυτής της εποχής από την Αγορά των Αθηνών (Walker 1980, 50, αριθ. 5: 83, αριθ. 85: 91, αριθ. 100) και το σύνολο από την κατώτερη επίχωση δεξαμενής στο ιερό της Δήμητρας και Κόρης στον Ακροκόρινθο/1964-65 (Stroud 1968, 310). Για την πρόσφατη χρονολόγηση του συνόλου κατά τη διάρκεια, ίσως και αμέσως μετά, τη διακυβέρνηση του Γαλληνού, βλ. Slane 1990, 4-5 (αβέβαιης χρονολόγησης). Bookidis – Stroud 1997, 329-332. Robertson Brown 2008, 78-79 (σύνδεση με επιδρομή Έρουλων).

⁵³ Ζώσιμος Α 46, 1. Βλ. επίσης Wolfram 1980, 54.

⁵⁴ Τουράτσογλου – Σιδηρόπουλος 2000, 291-292, 296. Βλ. επίσης Τουράτσογλου 2006, 97, αριθ. 462-464 (επί Γαλληνού). Για προγενέστερους «θησαυρούς» από την Κρήτη, που συνδέονται ωστόσο με το παραγμένο κλίμα της εποχής, βλ. *ανόθη*, 78, αριθ. 226, 227 (επί Φιλίππου Α΄): 87, αριθ. 353 (επί Τρεβωνιανού Γάλλου): 89, αριθ. 375, 376 (επί Βαλεριανού Α΄).

τους θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι το αδημοσίευτο εύρημα Ακριαί Λακωνίας/1988 εντάσσεται στα δεδομένα της παρούσας μελέτης⁵⁵ με το σκεπτικό ότι αποτελεί σκόπιμη απόκρυψη έκτακτης ανάγκης μέσα στον τάφο (*columbarium*), όπου βρέθηκε.

Τετραπήφιοι σε αριθμό είναι οι «θησαυροί» Μαγούλα Σπάρτης/1939, Ακριαί Λακωνίας/1988 και Ελευσίνα/←1902· ο πρώτος σύμφωνα με πρόσφατη καταμέτρηση αριθμεί 5.027 νομίσματα⁵⁶, ο δεύτερος 2.500 σηστέριους –αν και επειδή παραμένει στο μεγαλύτερο μέρος του ασυντήρητος είναι πιθανόν να αριθμεί εν τέλει περισσότερα νομίσματα–, ενώ ο τρίτος πριν από τον κατακερματισμό του θα αριθμούσε περί τα 2.000 νομίσματα⁵⁷. Τριπήφιοι σε αριθμό νομισμάτων είναι οι «θησαυροί»: Ελευσίνα/1992 (I), Ανατολική Αττική/1975, Πλακανίδα/1967, Βηρυτός/1929+ «Ήπειρος»/1934⁵⁸, «Μακεδονία»/1973, Άρειος Πάγος/1957, Ποντοηράκλεια Ειρηνικού Κιλκίς/1984, «Μακεδονία»/1980(;). Η διαπίστωση αυτή σε συνδυασμό με το χρονικό εύρος των νομισμάτων του κάθε «θησαυρού», που κυμαίνεται από 30 χρόνια έως 5 αιώνες (πίν. 2), αποτελούν επαρκή στοιχεία για τον χαρακτηρισμό τους ως αποταμιευτικών.

Με γνώμονα τη γεωγραφική κατανομή των αποκρύψεων έκτακτης ανάγκης (εικ. 4) μπορούν να διατυπωθούν τα εξής: από τους 30 «θησαυρούς» με γνωστή προέλευση η Επαρχία της Αχαΐας (*Provincia Achaia*) συμμετέχει με 21 ευρήματα και ποσοστό 70% επί του συνόλου, η Επαρχία της Μακεδονίας (*Provincia Macedonia*) με 6 ευρήματα και ποσοστό 20% και η Επαρχία της Ηπείρου (*Provincia Epirus*) με 3 ευρήματα και ποσοστό 10% επί του συνόλου (ραβδόγραμμα 2). Από τα 21 ευρήματα της Επαρχίας της Αχαΐας τα 14 προέρχονται από την Κεντρική Ελλάδα⁵⁹ (Αττική [Αθήνα, Ελευσίνα, Σαλαμίνα], Βοιωτία [Χαιρώνεια], Φωκίδα [Δελφοί]) (66,7%) και τα 7 από την Πελοπόννησο (Πάτρα, Κόρινθος, Σπάρτη, Ακριαί Λακωνίας) (33,3%).

Με γνώμονα τη σύνθεση των εκτεθέντων ευρημάτων μπορούν να διατυπωθούν οι εξής παρατηρήσεις. Οι δώδεκα «θησαυροί» της ομάδας Α καλύπτουν το 38,7% του γενικού συνόλου των ευρημάτων. Προέρχονται από τις Επαρχίες της Μακεδονίας

⁵⁵ Στους πίνακες δεν συμπεριλήφθηκε επίσης ο «θησαυρός» Δίον/1987, ο οποίος συγκροτείται από 3 χαλκά νομίσματα μακεδονικών πόλεων (Θεσσαλονίκης, Δίου) και Κοινού Μακεδόνων, εποχής Ελαγάβαλου-Γαλλιανού, αλλά και από διάτρητα «άπαιστα» πέταλα, που αποθησαυρίστηκαν για την αξία τους ως μέταλλο (Κρεμύδη-Σισιλιάνου 1996α, 136, αριθ. 16. Τουράτσογλου 2006, 96, αριθ. κατ. 444), εφόσον ο συγκεκριμένος δεν συμπεριλαμβάνεται στον κατάλογο των «θησαυρών» έκτακτης ανάγκης από τη Μακεδονία, που καταχώθηκαν επί Γαλλιανού. Βλ. σχετικά Κρεμύδη-Σισιλιάνου 1996β, 125.

⁵⁶ Ο «θησαυρός», που αριθμούσε σύμφωνα με την πρώτη του μνεία 5.044 νομίσματα (Lemerle 1939, 288. *BCH* 1947-1948, 394), μελετάται από τη γράφουσα και τον Κλεάνθη Σιδηρόπουλο, με σκοπό τη συστηματική του δημοσίευση. Ήδη από το πρώτο στάδιο της μελέτης διαπιστώθηκε ότι στο σύνολο εμπεριέχεται ένα χαλκό νόμισμα Λακεδαιμόνος επί Αυγούστου. Επειδή όμως ο «θησαυρός» συγκροτείται κατ' αποκλειστικότητα από αντωνιανούς, κρίθηκε σκόπιμο να μη συμπεριληφθεί, εξαιτίας του μοναδικού αυτού νομίσματος, στους μικτούς αλλά να αντιμετωπισθεί ως αμιγής αργυρός «θησαυρός».

⁵⁷ Για τον κατακερματισμό του ευρήματος και την παλαιότερη βιβλιογραφία του, βλ. Kroll 1973, 313 και σημ. 7. Kroll 1993, 117.

⁵⁸ Το εύρημα του Μουσείου Βηρυτού είχε αγοραστεί στην Αθήνα πριν από το 1929 και διαπιστώθηκε ότι αποτελεί μαζί με το εύρημα «Ήπειρος»/1934 τμήμα ενός και του αυτού μεγαλύτερου διασκορπισμένου «θησαυρού». Για τη σύνδεσή τους, βλ. Καραμεισίνη-Οικονομίδου 1971, 42, σημ. 1β. Καραμεισίνη-Οικονομίδου 1975, 169 και 170, σημ. 1.

⁵⁹ Ο «θησαυρός» «Κόρινθος»/1962 συνυπολογίζεται στα ευρήματα της Κεντρικής Ελλάδας και όχι της Πελοποννήσου, γιατί από τη σύνθεσή του συνάγεται ότι προέρχεται από την εντεύθεν του Ισθμού περιοχή, πιθανότατα την Αττική ή τη Βοιωτία, βλ. Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου 1963, 5, σημ. 10. Βλ. επίσης Τουράτσογλου 2006, 97, αριθ. κατ. 456 («Κόρινθος» ή Αττικοβοιωτία).

(«Δευτέρα» και «Τρίτη» Μερής»⁶⁰) και της Αχαΐας (Κεντρική Ελλάδα: Αθήνα, Σαλαμίνα, Χαιρώνεια, Δελφοί, και Πελοπόννησο: Σπάρτη, Πάτρα) (**ραβδόγραμμα 2**). Η Επαρχία της Αχαΐας αντιπροσωπεύεται με το μεγαλύτερο ποσοστό (66,7%), ενώ σε αυτό υπερέχει αριθμητικά η Κεντρική Ελλάδα με 5 ευρήματα έναντι των 3 της Πελοποννήσου.

Η χρονική απόσταση μεταξύ των νομισμάτων κυμαίνεται αυστηρά από 15 έως 50 χρόνια (**Πίν. 2**) –με εξαίρεση τον «θησαυρό» Ποντοηράκλεια Ειρηνικού Κιλκίς/1984 που καλύπτει έναν αιώνα– επιβεβαιώνοντας το συμπέρασμα του Ι. Τουράτσογλου⁶¹ ότι τα ευρήματα που καταχώθηκαν μετά την εποχή του Τραϊανού Δεκίου περιέχουν σχεδόν αποκλειστικά αντωνιανούς που παρήχθησαν στο 1^ο μισό του 3^{ου} αιώνα. Μοναδικές είναι οι περιπτώσεις των ευρημάτων Περιστερία Σαλαμίνας/1996, Χαιρώνεια/2001 συγκείμενων αποκλειστικά από εκδόσεις σύγχρονες του χρόνου απόκρυψης. Το κάθε εύρημα περιέχει 450 περίπου νομίσματα, αν και το μέσο όρο ανεβάζει αισθητά, δίνοντας ψευδή εντύπωση, ο «θησαυρός» Μαγούλα Σπάρτης/1939. Αν εξαιρούνταν ο «θησαυρός» αυτός από το σύνολο, τότε ο μέσος όρος θα έπεφτε αυτόματα στα 34 περίπου νομίσματα ανά εύρημα.

Στη συντριπτική τους πλειονότητα οι «θησαυροί» της ομάδας Α αποτελούνται από αργυρούς και billon αντωνιανούς (99,8%) και σε πολύ μικρότερο ποσοστό από δηνάρια (0,2%) (**Πίν. 3**). Το σύνολο των εξετασθέντων ευρημάτων θα μπορούσε να θέσει σε αμφισβήτηση τα δεδομένα της στατιστικής, που εξαιρεί την Επαρχία της Αχαΐας από τις περιοχές διακίνησης της κατηγορίας αυτής των νομισμάτων⁶², θεωρώντας το μεγάλο εύρημα Μαγούλα Σπάρτης/1939 μεμονωμένο θύλακο⁶³ στο σώμα της πληροφόρησης. Τα πλουσιότερα, σε αριθμητική ποσότητα αντωνιανών, θησαυρικά ευρήματα από την Επαρχία της Αχαΐας ερμηνεύονται από τον Ι. Τουράτσογλου⁶⁴ ως λεία που αποκόμισαν σε βορειότερους τόπους ληστρικές ορδές βαρβάρων, είτε με την υπεξαίρεση μεγάλων ποσών από τα μετακινούμενα στρατιωτικά ταμεία είτε με τη λαφυραγώγηση θησαυροφυλακίων κατά τις καταλήψεις αστικών κέντρων, η οποία λεία εισήχθη στην περιοχή από τους εισβολείς που εγκατέλειψαν κατά χώραν το προϊόν των δηώσεων, επειδή απωθήθηκαν ή νικήθηκαν. Κατόπιν τούτων η εικόνα και μόνον του **ραβδογράμματος 2** είναι μάλλον παραπλανητική, εφόσον δεν αντικατοπτρίζει την πραγματική νομισματική κυκλοφορία στην Επαρχία της Αχαΐας αλλά τη συγκυριακή συσσώρευση πλούτου στην περιοχή.

Στη Μακεδονία, αντίθετα, σύμφωνα με την ίδια στατιστική πηγή, η διακίνηση αντωνιανών βρίσκεται σε έξαρση στην αμέσως πριν και στην αμέσως μετά τα μέσα του 3^{ου} αιώνα περίοδο, είτε μαζί με χαλκά μακεδονικά νομίσματα, είτε ως το αποκλειστικό περιεχόμενο αποθησαυρισμών, γεγονός που δικαιολογείται από την παρουσία ρωμαϊκών στρατευμάτων στη Χερσόνησο του Αίμου που διέρχονταν ή διαχείμαζαν εκεί⁶⁵. Η

⁶⁰ Για τις τέσσερις διοικητικές «μερίδες» της Μακεδονίας, τα γεωγραφικά τους όρια και την εποχή δημιουργίας τους, βλ. Hatzopoulos 1996, 231-260 (με βιβλιογραφία). Επίσης, βλ. Kremydi-Sicilianou 2004, 149 (χάρτης της ρωμαϊκής Μακεδονίας με τη διαίρεση των «μερίδων»).

⁶¹ Τουράτσογλου 2006, 45 και σημ. 116.

⁶² Τουράτσογλου 1993, 22.

⁶³ Για τη σχετική παρατήρηση, που αφορά στο εύρημα από τη Μαγούλα Σπάρτης, βλ. Τουράτσογλου – Σιδηρόπουλος 2000, 291.

⁶⁴ Τουράτσογλου 2006, 43, 46.

⁶⁵ Τουράτσογλου 1993, 26. Παπαγεωργιάδου-Μπάνη – Γιαννικαπάνη – Ιακωβίδου – Μήκα 2000, 163.

απόκρυψη δε αυτών των ευρημάτων στο βόρειο τμήμα του ελλαδικού κορμού συνδυάζεται, σύμφωνα με τον Ι. Τουράτσογλου⁶⁶, με την πρώτη πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τους Γότθους το 254.

Αξιοσημείωτη είναι η υπεροχή αντιπροσώπευσης των ανατολικών νομισματοκοπειών στους «θησαυρούς» Χαιρώνεια/2001 –7 από τους 10 αντωννιανούς-Ανατολική Αττική/1975 –23 από τους 32 αντωννιανούς- «Ελλάδα»/←1971 –36 από τους 37 αντωννιανούς. Στους «θησαυρούς» Πάτρα/1976, Πάτρα/1982, ενώ οι παλαιότεροι των χρόνων του Γαλληνού αντωννιανοί κόπηκαν στη Ρώμη, εκείνοι των χρόνων του Γαλληνού κόπηκαν στην πλειονότητά τους σε ανατολικά νομισματοκοπεία. Πέρα ωστόσο από τις γενικές αυτές παρατηρήσεις δεν μπορούν να διατυπωθούν ειδικότερα συμπεράσματα, από τη στιγμή που αρκετοί «θησαυροί», κυρίως αυτοί από τη Μακεδονία και εκείνος από τη Μαγούλα Σπάρτης/1939, παραμένουν αδημοσίευτοι.

Οι έξι μικτοί «θησαυροί» της ομάδας Β, που καλύπτουν το 19,4% του γενικού συνόλου, προέρχονται αποκλειστικά από την Επαρχία της Αχαΐας (Κεντρική Ελλάδα, Πελοπόννησο) και κυρίως από την Αττική, εφόσον και ο «θησαυρός» «Κόρινθος»/1962 προέρχεται κατά πάσα πιθανότητα από αυτή (**ραβδόγραμμα 2**). Ο δε «θησαυρός» Κόρινθος. Νότια Στοά/1936 καταχωρήθηκε με επιφύλαξη στους μικτούς, εφόσον δεν γίνεται σαφές από τη δημοσίευσή του εάν συγκροτείται αποκλειστικά από χαλκά νομίσματα ή περιλαμβάνει και αργυρά.⁶⁷ Για το λόγο αυτό εξαιρέθηκε από τα σχετικά αθροίσματα της σύνθεσης των νομισμάτων. Η χρονική απόσταση των νομισμάτων στους «θησαυρούς» της ομάδας Β κυμαίνεται από 150 χρόνια έως 3 αιώνες (**πίν. 2**), ενώ το κάθε εύρημα περιέχει κατά μέσο όρο 86 νομίσματα.

Ως προς τη σύνθεση των ευρημάτων της ομάδας Β τη μερίδα του λέοντος κατέχουν οι χαλκές εκδόσεις των ελληνικών πόλεων (*Greek Imperials*) των αυτοκρατορικών χρόνων (69%). Στα ευρήματα της Κεντρικής Ελλάδας εμπεριέχονται σχεδόν αποκλειστικά νομίσματα των Αθηνών, ενώ σε εκείνα της Πελοποννήσου των πελοποννησιακών πόλεων, κυρίως της Κορίνθου και του Άργους –μοναδική εξαίρεση αποτελεί το νόμισμα της Νικόπολης επί Αντωνίνου Ευσεβούς⁶⁸ στον «θησαυρό» Κόρινθος. Θέατρο/1930. Ακολουθούν σε ποσότητα οι αντωννιανοί (9,90%) και οι σηστέρτιοι (8,90%) και έπονται οι χαλκές ελληνιστικές εκδόσεις (0,19%) (**πίν. 3 – ραβδόγραμμα 3**).

Επιβεβαιώνεται συνεπώς το ήδη διατυπωμένο συμπέρασμα ότι το φαινόμενο των αποκρύψεων, που συγκροτούνται από ρωμαϊκές εκδόσεις, είτε αργυρές/billon (αντωννιανούς) είτε χαλκές (*sestertii*), και επαρχιακές ελληνικών πόλεων είναι σύνθητες στο νοτιοελλαδικό χώρο⁶⁹. Μία επιπλέον παρατήρηση που έρχεται να προστεθεί στο παραπάνω συμπέρασμα είναι ότι οι μεν αντωννιανοί που αποθησαυρίζονται τώρα αποτελούν εκδόσεις του α' μισού του 3^{ου} αιώνα, ενώ οι σηστέρτιοι που ανευρίσκονται μαζί τους χρονολογούνται κυρίως από την περίοδο των Αντωνίνων και εξής και στην πλειονότητά τους είναι φθαρμένοι από την επί μακρόν κυκλοφορία τους⁷⁰.

⁶⁶ Τουράτσογλου 2006, 29, 40.

⁶⁷ Για την κριτική σχετικά με την απόκρυψη των «θησαυρών» Κόρινθος. Θέατρο/1930 και Κόρινθος. Νότια Στοά/1936, βλ. Robertson Brown 2008, 77-78.

⁶⁸ Για την επισήμανση της μοναδικής αυτής εξαίρεσης, βλ. Jones 1963, 315.

⁶⁹ Τουράτσογλου 1993, 27.

⁷⁰ Τουράτσογλου 2006, 44-45.

Οι δεκατρείς «θησαυροί» της ομάδας Γ, που καλύπτουν το 41,9% του γενικού συνόλου, προέρχονται από όλες τις Επαρχίες του ελλαδικού κορμού. Στο σύνολο των ευρημάτων της ομάδας η Επαρχία της Αχαΐας, δηλαδή η Κεντρική Ελλάδα [Αττική] και η Πελοπόννησος [Σπάρτη, Ακριαί Λακωνίας]), αντιπροσωπεύεται με 7 ευρήματα και ποσοστό 54%, ενώ οι Επαρχίες της Μακεδονίας και της Ηπείρου με 3 ευρήματα και ποσοστό 23% η κάθε μία (**ραβδόγραμμα 2**). Οι αποκρύψεις στην Ήπειρο⁷¹ καταδεικνύουν την αναταραχή που προκλήθηκε από τον αντίκτυπο της διαφυγής των Έρουλων μέσω της Ηπείρου προς τη Μακεδονία και τη Μοισία. Η χρονική απόσταση των νομισμάτων στους «θησαυρούς» της ομάδας Γ φθάνει έως και τους πέντε αιώνες (**πιν. 2**), ενώ το κάθε εύρημα περιέχει κατά μέσο όρο 343 περίπου νομίσματα⁷².

Στα ευρήματα αυτής της ομάδας εμπεριέχονται ρωμαϊκές εκδόσεις (56,4%), επαρχιακές ελληνικές εκδόσεις των αυτοκρατορικών χρόνων (43,58%) και ελληνιστικές (0,02%) (**πιν. 3 – ραβδόγραμμα 4**). Εάν εξαιρούνταν από το γενικό σύνολο ο «θησαυρός» Ακριαί Λακωνίας/1988, που συγκροτείται αποκλειστικά από σηστέριους, τότε η πλειονότητα των ελληνικών εκδόσεων σε σχέση προς τις ρωμαϊκές είναι συντριπτική.

Πιο συγκεκριμένα οι «θησαυροί» από την Επαρχία της Μακεδονίας συγκροτούνται κυρίως από νομίσματα μακεδονικών πόλεων και λιγότερο του Κοινού των Μακεδόνων, οι δε από την Επαρχία της Ηπείρου εξ ολοκλήρου από νομίσματα Νικοπόλεως⁷³. Στην Επαρχία της Αχαΐας (Κεντρική Ελλάδα, Πελοπόννησο) οι χαλκές ελληνικές εκδόσεις κυκλοφορούν συχνά μαζί με τις ρωμαϊκές (*sestertii*). Ως προς τις ελληνικές οι «θησαυροί» από την Αττική συγκροτούνται αποκλειστικά από νομίσματα Αθηνών αυτοκρατορικών χρόνων –μοναδική εξαίρεση αποτελεί το «ψευδοαυτόνομο» νόμισμα Θεσσαλονίκης επί Κομμόδου⁷⁴ στον «θησαυρό» Ελευσίνα/←1902–, ενώ εκείνοι από την Πελοπόννησο από κοπές των πελοποννησιακών πόλεων και των Λακεδαιμονίων. Ειδικά στην Πελοπόννησο είναι συνήθεις στον 3^ο αιώνα οι αποκρύψεις, που συγκροτούνται αμιγώς από ρωμαϊκές εκδόσεις (*sestertii*⁷⁵, *dupondii*) (Ακριαί Λακωνίας/1988), εξαιτίας της ισχνής εκεί κυκλοφορίας τοπικού νομίσματος⁷⁶.

⁷¹ Πρβλ. τα ευρήματα Πλακανίδα/1967, «Νικόπολις»; και «Ήπειρος»/1934+Βηρυτός/1929. Βλ. επίσης Karatzeni 2001, 164, 171. Parageorgiadou-Bani 2004, 96, σημ. 329. Τουράτσογλου 2006, 31 και σημ. 84. Παπαγεωργιάδου-Μπάνη 2007 (υπό έκδοση).

⁷² Ο 3^{ος} αιώνας χαρακτηρίστηκε ως ο κατεξοχήν αιώνας διακίνησης και αποθησαυρισμού του χαλκού σε υπολογίσιμες ποσότητες, ως αποτέλεσμα και της συνεχούς υποτίμησης του αργυρού νομίσματος, του αντωνιανού (Kroll 1973, 320-321). Πρβλ. επίσης Τουράτσογλου 2006, 42-43 και 52-53.

⁷³ Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και η Parageorgiadou-Bani 2004, 96. Βλ. επίσης και το σχόλιο του Τουράτσογλου 2006, 40.

⁷⁴ Για την επισήμανση της μοναδικής αυτής εξαίρεσης, βλ. Touratsoglou 1988, 122. Parageorgiadou-Bani 2004, 99.

⁷⁵ Βλ. Τουράτσογλου 1993, 22 και σημ. 21. Σηστέριοι αποτελούν σχεδόν το αποκλειστικό περιεχόμενο του ευρήματος Πάτρα/1982 (βαλανειών), που συγκροτείται από 51 χαλκά (Τραϊανού – Φιλίππου Α΄) –49 σηστέριους και 2 Πατρών επί Καρακάλλα– και φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών (Αγαλλοπούλου 1994, 64-66, 190-193, αριθ. 1-51. Τουράτσογλου 2006, 78, αριθ. κατ. 225). Αποκλειστικά από σηστέριους (47) συγκροτείται ο «θησαυρός» Σκάρμιγγα Πυλίας (παρά το Μανιάκι)/1953. Στην πρώτη μνεία του «θησαυρού» αναφέρεται ότι το οψιμότερο νόμισμα είναι της εποχής του Τραϊανού Δεκίου (*BCH* 78 [1954] Chron., 99). Στο Αρχείο Νομισματικής Κυκλοφορίας του ΝΜ αλλά και στον Τουράτσογλου 1993, 22, σημ. 21 και Τουράτσογλου 2006, 89, αριθ. κατ. 373 αναφέρεται ότι το εύρημα σταματά στη Μαρινιανή, σύζυγο του Βαλεριανού Α΄.

⁷⁶ Τουράτσογλου 2006, 43.

Σε ορισμένους «θησαυρούς» της ομάδας Γ, «Μακεδονία»/1966⁷⁷, «Μακεδονία»/1973, έχουν παρεισφρύσει ελληνιστικά νομίσματα του 2ου και του 1ου αι. π.Χ. Είναι σύνηθες από την εποχή του Τραϊανού Δεκίου έως την εποχή του Γαλλιηνού οι προρωμαϊκές εκδόσεις, που φέρουν έντονα ίχνη φθοράς από τη μακρόχρονη χρήση τους, να αποταμιεύονται όχι πλέον με την παλαιά ονομαστική τους αξία αλλά με την αξία τους ως μέταλλο⁷⁸.

Η ΒΟΙΩΤΙΑ ΤΟΥ Α΄ ΜΙΣΟΥ ΤΟΥ 3^{ου} ΑΙΩΝΑ

Ενώ για τους δύο πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες στη Βοιωτία (εικ. 5) τόσο οι γραπτές πηγές (Στράβων, Πλίνιος, Πλούταρχος, Πausanias) όσο και οι επιγραφικές μαρτυρίες είναι αρκετές, για τον 3^ο αιώνα είναι ελάχιστες έως μηδαμινές. Οι περισσότερες αναφορές στα Χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου* έχουν απλώς τη γενικόλογη ένδειξη «ρωμαϊκής περιόδου», χωρίς ακριβέστερο χρονολογικό προσδιορισμό, πράγμα που δυσχεραίνει ή σχεδόν απαγορεύει την ανασύνθεση της εικόνας της περιοχής τον συγκεκριμένο αιώνα.

Τα νομίσματα, που θα μπορούσαν να συνεισφέρουν ουσιαστικά προς αυτή την κατεύθυνση, υποτιμώνται, αγνοούνται ή κάποιες φορές οδηγούν σε εσφαλμένα συμπεράσματα εάν δεν συνεξετασθούν με αρχαιολογικά δεδομένα. Για παράδειγμα οι εκδόσεις των βοιωτικών πόλεων στους αυτοκρατορικούς χρόνους μοιράζονται αποκλειστικά μεταξύ της Τάναγρας (*liber populus*)⁷⁹, της Θήβας (*civitas immunis*)⁸⁰ και των Θεσπιών (*liberum oppidum*)⁸¹ (εικ. 5) αλλά καμία από τις πόλεις αυτές δε συνεχίζει να κόβει δικό της νόμισμα έως την εποχή του Γαλλιηνού –τα οψιμότερα είναι της Τάναγρας που κόβονται έως την εποχή του Κομμόδου–, όπως συμβαίνει αλλού στον ελλαδικό χώρο (Αθήνα, Λακεδαιμών, Διον, Θεσσαλονίκη, Αμφίπολις, Φίλιπποι, Νικόπολις)⁸². Οι πόλεις αυτές παραμένουν ωστόσο σημαντικές, όπως θα δούμε πιο κάτω, και στον 3^ο αιώνα.

⁷⁷ Τμήμα του ίδιου «θησαυρού» αποτελεί πιθανότητα και ο «θησαυρός» Σέρρες/1966, που αριθμεί 16+ χαλκά νομίσματα μακεδονικών πόλεων (Αλεξάνδρου Σεβήρου – Γορδιανού Γ'). Βλ. σχετικά Κρεμύδη-Σισιλιάνου 1996β, 124.

⁷⁸ Πρβλ. για ανάλογες περιπτώσεις: αθηναϊκά νομίσματα του 1^{ου} αι. π.Χ. κυκλοφορούσαν έως τον 3^ο αι. μ.Χ. στην Αγορά των Αθηνών, βλ. Walker 1976, 330-331. Επίσης, αρχαία ελληνικά νομίσματα εμπεριέχονται σε «θησαυρούς» του 4^{ου}, 5^{ου} και 6^{ου} αι. μ.Χ., βλ. Kroll – Miles – Miller 1973, 303, σημ. 10. Picard 1979, 427, σημ. 12. Πέννα 1989, 262, σημ. 5. Βλαχάκη 2007, 131 και σημ. 11, 12.

⁷⁹ Πλιν. *HN* IV 7, 26. Ειδικότερα για τις εκδόσεις της Τάναγρας επί αυτοκρατορικών χρόνων, στις οποίες περιλαμβάνονται και αρκετές «ψευδοαυτόνομες», βλ. Head 1881, 184, 273-275, πιν. VI.14. *BMC* 64-66, αριθ. 50-62, πιν. X.11-16. *SNG Cop.* 236-240. *RPC* I, 266-268, αριθ. 1313-1329, πιν. 67. *RPC* II, 66. Για τον τονισμό του ονόματος της πόλης στην προπαραλήγουσα, βλ. Ηρόδ. 9, 15. Πaus. IX 20, 2. Στέφ. Βυζ. s.v. Τάναγρα. *Μέγα Ετυμολογικόν Λεξικόν*, s.v. Γέφυρα. Επίσης, βλ. Barker 1820, 101, 194.

⁸⁰ Head 1881, 184, 271-273, πιν. VI.15. *BMC* 89, αριθ. 212-214, πιν. XVI.4. *SNG Cop.* 395-396. *RPC* I, 268, αριθ. 1330-1337, πιν. 67-68 (αποκλειστικά επί Γάλβα).

⁸¹ Πλιν. *HN* IV 7, 25. Accame 1946, 68. Bernhardt 1971, 94 και σημ. 32. Ειδικότερα για τις εκδόσεις των Θεσπιών επί Δομιτιανού, βλ. Head 1881, 184, 275. *BMC* 93, αριθ. 27-32, πιν. XVI.14-16. *SNG Cop.* 409-411. *RPC* II, 66-67, αριθ. 266-274, πιν. 13. Ο R. Bernhardt υποστηρίζει ότι ελεύθερες πόλεις ήταν επίσης οι Πλαταιείς και η Λεβάδεια, παρόλο που δεν έκοψαν νόμισμα στους αυτοκρατορικούς χρόνους (Bernhardt 1971, 94 και σημ. 34-95 και σημ. 37 αντίστοιχα).

⁸² Ειδικότερα για τη λήξη της νομισματικής παραγωγής στις Επαρχίες του ελλαδικού χώρου κατά τη περίοδο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, βλ. συγκεντρωμένα στον Τουράτσογλου 2006, 35, σημ. 101.

Η μελέτη του J. Fossey⁸³ για τις πόλεις της κωπαϊδικής λεκάνης κατά τη ρωμαϊκή περίοδο αποτελεί τη μόνη συστηματική εργασία που συγκεντρώνει ιστορικά και αρχαιολογικά δεδομένα για τους δύο πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, έως την εποχή συγγραφής των *Βοιωτικών* από τον Πausανία (175-176). Από τις άλλες μελέτες ελάχιστα στοιχεία για την εποχή που εξετάζουμε μπορούν να συλλεχθούν. Αναφέρονται η συνοπτική παρουσίαση της κοινωνικο-οικονομικής κατάστασης των βοιωτικών πόλεων από τον P. Roesch⁸⁴, η αναθεώρηση της βοιωτικής οικονομικής ιστορίας της S. Alcock⁸⁵, η αδημοσίευτη διατριβή της Chr. Müller⁸⁶, που εξετάζει τις σχέσεις της βοιωτικής «ελίτ» με τη Ρώμη από την ύστερη ελληνιστική περίοδο έως τον Καρακάλλα, και τα γενικότερα συμπεράσματα των επιφανειακών ερευνών πεδίου στη νοτιοδυτική Βοιωτία (Θεσπική)⁸⁷ και την Τάναγρα⁸⁸.

Ο J. Fossey, στο στατιστικό σχήμα που εκπόνησε βασιζόμενος στις αφιερώσεις αυτοκρατορικών αγαλμάτων από τις βοιωτικές πόλεις⁸⁹, επισημαίνει ότι η μακρά περίοδος μεταξύ του θανάτου του Καρακάλλα (217) και του τέλους της εξουσίας της οικογένειας του Κωνσταντίνου (364) παρουσιάζει μια σχετική έλλειψη πληροφοριών που αφορούν στη βοιωτική ιστορία. Ωστόσο, η συχνότητα των αφιερώσεων στο διάστημα αυτό δίνει την εντύπωση μιας ομοιογένειας και κατ' επέκταση μιας σχετικής σταθερότητας, χωρίς κανένα σημαντικό κενό στη σειρά των αφιερώσεων.

Οι βοιωτικές αφιερωματικές επιγραφές του α' μισού του 3^{ου} αιώνα σε Ρωμαίους αυτοκράτορες προέρχονται από τη Θήβα⁹⁰, τις Θεσπιές⁹¹, την Ακραϊφία⁹², την Κορώνεια⁹³, τη Θίσβη⁹⁴, τη Λεβάδεια⁹⁵ και τη Χαιρώνεια⁹⁶ (εικ. 5). Ειδικότερα, επιγραφή από την Κορώνεια είναι αφιερωμένη στον Βαλεριανό Α', πατέρα του Γαλληγού, από τις Θεσπιές στον ίδιο τον Γαλληγό, και από τη Λεβάδεια στο γιο του Γαλληγού, τον Σαλωνίνο⁹⁷, ενδειξεις που πιστοποιούν τη ζωή και τη σημασία των πόλεων αυτών στα χρόνια που προηγήθηκαν της γοθικής επέλασης.

⁸³ Fossey 1979, 549-591 (με συγκεντρωμένες τις αρχαίες πηγές). Fossey 1988, 409, εικ. 52 (ραβδόγραμμα), 440-450, 530-533, πιν. I και 541-542, πιν. IX-X.

⁸⁴ Roesch 1976, 173-176.

⁸⁵ Alcock 1993 (σποραδικά).

⁸⁶ Müller 1996α. Επίσης, βλ. Knoepfler 1999, 237-238.

⁸⁷ Bintliff – Snodgrass 1985, 145-147, 158-160. Bintliff 1985, στο Argoud – Roesch 1985, 64-65, εικ. 12. Bintliff – Snodgrass 1988, 178. Bintliff – Snodgrass 1989, 288, εικ. 48-51. Bintliff 1991, 124-126. Bintliff 2004, 211, 212 και 227, εικ. 11. Bintliff – Howard – Snodgrass 2007, 155-166 και εικ. 9.12. Επίσης, βλ. Alcock 1989, 5-54 (σποραδικά). Alcock 1993, 35, 37-39, 53-54, 57, 59, 63, 89, 96-99. Alcock 1997, 287-303.

⁸⁸ Bintliff *et alii* 2001, 33-74, κυρίως, 47, 58. Bintliff *et alii* 2003, 35-43, κυρίως 39-40. Bintliff 2005, 29-38. Bintliff – Slapšak 2006, 15-17. Bintliff – Slapšak 2007, 101-115.

⁸⁹ Fossey 1991, 117.

⁹⁰ IG VII 2500 (στον Καρακάλλα). IG VII 2501 (στον Γέτα ως καισαρά).

⁹¹ IG VII 1844-1845 (στον Καρακάλλα). IG VII 1845 (στην Ιουλία Δόμνα). Plassart 1926, 453, αριθ. 95 (στον Γορδιανό Γ'): 454, αριθ. 96 (στον Γαλληγό).

⁹² Perdrizet 1898, 250-251, αριθ. 5 (στον Τραϊανό Δέκιο).

⁹³ Fossey 1986β, 250, αριθ. 4, πιν. 4 (στον Βαλεριανό Α').

⁹⁴ IG VII 2239. SEG XVII 225 (στον Καρακάλλα).

⁹⁵ IG VII 3104 = Turner 1994, 69, αριθ. κατ. 114 (στην Οτακλία Σεβήρα, σύζυγο του Φιλίππου Α'). IG VII 3105 = Turner 1994, 69-70, αριθ. κατ. 115 (στον Σαλωνίνο, γιο του Γαλληγού).

⁹⁶ Οπ. υποσημ. 115.

⁹⁷ Fossey 1986β, 250, αριθ. 4, πιν. 4 (από την Κορώνεια). Plassart 1926, 454, αριθ. 96 (από τις Θεσπιές). Turner 1994, 69-70, αριθ. κατ. 115 (από τη Λεβάδεια).

Μια επαναξιολόγηση των δεδομένων οδηγεί στο εξής σχήμα: σημαντικές για τη Βοιωτία πόλεις στο άμισό του 3^{ου} μεταχριστιανικού αιώνα θα πρέπει να ήταν η Θήβα⁹⁸, όπου οι αγώνες των Ήρακλείων⁹⁹ αποκτούν νέα αίγλη, όπως μαρτυρείται και επιγραφικά¹⁰⁰, με την προσθήκη αγώνων *τραγικής ένρhythμου κινήσεως* (παντομίμας¹⁰¹) επί Κομμόδου· οι Θεσπιές¹⁰², στις οποίες αναβίωσε η εορτή των Έρωτιδίων αλλά και των Μουσείων¹⁰³ στο παρακείμενο άλσος των Μουσών· οι Πλαταιές¹⁰⁴, όπου τελούνταν οι

⁹⁸ Γενικά για τη Θήβα των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων, βλ. Κεραμόπουλλος 1917, 259-277. Schober 1934, σσ. 1490-1491. Kahrstedt 1954, 88-93. Symeonoglou 1985, 151-152, 173-202. Fossey 1988, 206-207. Fossey 1991, 113. Alcock 1993, 123, 163, 182. Ενδεικτικές για το κύρος που διατηρούσε η πόλη περί τα 230 μ.Χ. αποδεικνύονται οι δύο τιμητικές επιγραφές που ίδρυσαν στη Θήβα οι Πλαταιείς (*IG VII 2510*) και οι Θεσπιείς (*IG VII 2511*) προς τιμή του Ρωμαίου διορθωτή (*corrector*) Εγνάτιου Ουίκτορα Λολλιανού (Salomies 2001, 159, 165, 167). Για ειδικότερες μελέτες που αφορούν σε αυτή την εποχή, βλ. Γλυπτική: Koerte 1878, αριθ. 34, 36, 38, 43-44, 49, 53, 60, 62-66, 75-77, 83, 85-86, 88. Bonanno-Aravanitinos 1988. Bonanno-Aravanitinos 1997. Bonanno-Aravanitinos 2000α. Bonanno-Aravanitinos 2002 (υπό έκδοση). Bonanno-Aravanitinos 2009γ (υπό έκδοση). Από την Μ. Bonanno-Aravanitinos έχει επίσης προγραμματιστεί η συστηματική δημοσίευση (*corpus*) όλων των βοιωτικών επιτυμβίων στηλών των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων. Ζωγραφική: Bonanno-Aravanitinos 2009β (υπό έκδοση). Επιγραφική: Kantiréa 2007, 138-140. Νομισματική: Βλαχογιάννη 2001-2002.

⁹⁹ Για τα Ήρακλεια της Θήβας, που τον 3^ο αιώνα καλούνταν Ήρακλεια Όλυμπα, επειδή μαζί με τα Τροφώνεια της Λεβάδειας και τα Άσκληπεία της Επιδαύρου αναδιοργανώθηκαν κατά το πρότυπο των Ολυμπίων της Ήλιδας, βλ. α) *FdD III.1*, 363-365, αριθ. κατ. 550. Moretti 1953, 237, αριθ. 81, σσ. 13 (επιγραφή από τους Δελφούς, του πρώιμου 3^{ου} αι. μ.Χ. Για τη χρονολόγησή της λίγο πριν από τα 240, βλ. Strasser 2002, 127)· β) *FdD III.1*, 368-369, αριθ. κατ. 555. Moretti 1953, 257, αριθ. 87, σσ. 10 (επιγραφή από τους Δελφούς, των μέσων περίπου του 3^{ου} αι. μ.Χ.)· γ) *IG VII 49*. Moretti 1953, 259, αριθ. 88, σσ. 16-17. *SEG XIII 310* (επιγραφή από τα Μέγαρα, των μέσων του 3^{ου} αι. μ.Χ.)· δ) *IG II² 3169-3170*. Moretti 1953, 263, αριθ. 90, σσ. 15-18 (επιγραφή από την Αθήνα, των χρόνων 253-257). Επίσης, βλ. Roesch 1975, 1-7. Schachter 1986, 14-30, κυρίως 29 (για τον 3^ο αιώνα). Spawforth 1989, 194 και σημ. 13.

¹⁰⁰ Πρβλ. την ενεπίγραφη βάση αγάλματος από την Έφεσο για τον Τιβ. Ίούλιον Απόλαυστον, τραγικής ένρhythμου κινήσεως ύποκριτην, ο οποίος είχε τιμηθεί με ανδριάντες και στεφάνους αργυρούς ή χρυσοίς σε αρκετές πόλεις, όπου είχε πάρει μέρος σε αγώνες παντομίμας (Merkelbach – Nollé 1980, 54-55, αριθ. 2070+2071. Spawforth 1989, 197. Klose 2005, 128 και σημ. 29 [με χρονολόγηση της επιγραφής στα τέλη του 2^{ου} -αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ.]).

¹⁰¹ Η τραγική ένρhythμος κίνησης της εφεσιακής επιγραφής ταυτίστηκε από τον L. Robert με την παντομίμα (Robert 1969, 654-662). Ο ίδιος συσχέτισε με τους αγώνες παντομίμας τιμητικές επιγραφές από τους Δελφούς (*FdD III.1*, 365-366, αριθ. κατ. 551) και την Κόρινθο (Kent 1966, 143, 205, αριθ. 370+693. Robert 1966, 756-759).

¹⁰² Γενικά για τις Θεσπιές των αυτοκρατορικών χρόνων, βλ. Fiehn 1936, σσ. 39-40. Kahrstedt 1954, 78, 93-95. Fossey 1988, 139-140. Fossey 1991, 113. Alcock 1993, 38, 75-76, 123, 162-163, 178, 182. Επίσης όπ. υποσημ. 87 (αποτελέσματα επιφανειακών ερευνών στη Θεσπική). Για ειδικότερες μελέτες αυτής της εποχής, βλ. Γλυπτική: Koerte 1878, αριθ. 58, 69, 79. Bonanno-Aravanitinos 1993. Μαχαιρά 2000, 848-892. Machaira 2009. Επιγραφική: Plassart 1926, 446-458, αριθ. 86-104. Plassart 1932, 731 κε. Müller 1968, 197-220. Jones 1970, 223-255. Jones 1971, 45-48. Moretti 1981, 71-77. Λαζάρου 1988, 291-306. Spawforth 1995, 469-476. Müller 1996α. Müller 1996β, 157-166. Müller 2002, 89-100. Kantiréa 2007, 56-57, 135-136, 166-169.

¹⁰³ Για τα Μουσεΐα, που συνέχιζαν να τελούνται στο κοντινό των Θεσπιών άλσος των Μουσών, στις αρχές του 3^{ου} αιώνα, βλ. *IG VII 1776*. Mayer 1933, σσ. 696-700. Schachter 1986, 163-179, κυρίως 179. Επίσης, πρβλ. Schachter 1981, 218-219 και *SEG LIH 511*. Στενή σχέση με τα Μουσεΐα είχαν και τα Έρωτιδία, αθλητικοί αγώνες που θεσπίστηκαν από τον Σύλλα προς τιμή του Έρωτος –μάλιστα ο ίδιος ο Σύλλας μερίμνησε για την επιστροφή στις Θεσπιές του αγάλματος του Έρωτος που είχε απαχθεί– και μαρτυρούνται στις Θεσπιές επίσης έως τον 3^ο αιώνα. Βλ. σχετικά Schachter 1981, 218 και σημ. 3. Alcock 1993, 189.

¹⁰⁴ Γενικά για τις Πλαταιές των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων, βλ. Waldstein – Tarbell – Rolfe 1889, 428-439. Mommsen 1891, 54-64. Kirsten 1950, σσ. 2314-2318. Kahrstedt 1954, 77, 100-102. Lauffer 1971, 33, 34. Fossey 1988, 110-111. Fossey 1991, 116, 118. Alcock 1993, 106, 153, 182. Konecny –

πανελλήνιοι γυμνικοί πεντητηρικοί αγώνες των Ἐλευθερίων¹⁰⁵ προς τιμή του Ἐλευθερίου Διός· η Λεβάδεια¹⁰⁶, στην οποία τελούνταν τα γνωστά από παλαιά Τροφώνεια¹⁰⁷ και η Χαϊρώνεια¹⁰⁸. Υφιστάμενες αλλά μάλλον δευτερεύουσας σημασίας ήταν: η Ακραϊφία¹⁰⁹ – παρά την τόνωση που της προσέδωσε, στα τέλη του 2^{ου} και στον 3^ο αιώνα, η αναβίωση των Πτώτων¹¹⁰, η Τάναγρα¹¹¹, που φαίνεται να φθίνει στα τέλη του 2^{ου}-αρχές του 3^{ου} αιώνα, η Κορώνεια¹¹² και η Θίσβη¹¹³.

Aravantinos – Marchese 2003, 287, 301 και σημ. 63, 305. Konecny – Boyd – Marchese – Aravantinos 2008, 50-51. Πρβλ. επίσης τις τιμητικές επιγραφές από την Ἐφεσο (ὄπ. υποσημ. 100) και τους Δελφούς (ὄπ. υποσημ. 101), που αναφέρονται σε ανδριάντες για τον υποκριτή παντομίμας Τιβ. Ἰούλιον Ἀπόλαυστον, οι οποίοι είχαν στηθεί σε μια σειρά πόλεων, μεταξύ των οποίων και ἐν Πλαταιαῖς.

¹⁰⁵ Για τα Ἐλευθέρια των Πλαταιῶν, που εορτάζονταν ἐξω από τα τείχη της αρχαίας πόλης, όπου βρισκόταν ο βωμός του Ἐλευθερίου Διός, αρωγός στη νίκη των Ἑλλήνων ἐναντίον των Περσῶν, βλ. για τον 3^ο αἰ. Robert 1929, 13-20. Moretti 1953, 257, ἀριθ. 87, στ. 13· 259, ἀριθ. 88, στ. 20-21 = *SEG XIII* 310· Κουμανούδης 1970, 58, ἀριθ. 6, στ. 9-10 = *SEG XXXVI* 258. Robertson 1986, 88-102. Spawforth 1989, 194 και σημ. 13. Schachter 1994, 138-141, κυρίως 139, σημ. 6 (για τον 3^ο αἰώνα).

¹⁰⁶ Για τη Λεβάδεια των ρωμαϊκῶν αυτοκρατορικῶν χρόνων, βλ. Kahrstedt 1954, 80, 106-108. Fossey 1979, 571-575. Fossey 1988, 346-347. Fossey 1991, 118. Alcock 1993, 182. Turner 1994, σποραδικά και 537-538. Για ειδικότερες μελέτες σχετικά με γλυπτά αὐτῆς της ἐποχῆς ἀπὸ την περιοχή, βλ. Koerte 1878, 349, ἀριθ. 70. Jannoray 1940-1941, 45-48, εικ. 3-4. Δεσπίνης 1971, 112-123, πίν. 100-103. Bonanno-Aravantinos 2000α, 781, 786. Bonanno-Aravantinos 2000β (υπὸ ἐκδόση). Bonanno-Aravantinos 2008α, 236-237. Bonanno-Aravantinos 2009γ (υπὸ ἐκδόση). Bonanno-Aravantinos 2009δ (υπὸ ἐκδόση).

¹⁰⁷ Για τα Τροφώνεια της Λεβάδειας στον 3^ο αἰώνα, βλ. Moretti 1953, 237, ἀριθ. 81· 257, ἀριθ. 87· 259, ἀριθ. 88· 263, ἀριθ. 90. Spawforth 1989, 194 και σημ. 13. Schachter 1994, 85-86. Turner 1994, 142-143, ἀριθ. κατ. 248-252. Turner 1996, 111 και 118, ἀριθ. 31-35.

¹⁰⁸ Για συγκεντρωμένα στοιχεία σχετικά με τη Χαϊρώνεια των ρωμαϊκῶν αυτοκρατορικῶν χρόνων, βλ. Oberhummer 1899, στ. 2035. Kahrstedt 1954, 80, 108-109. Fossey 1979, 578-582, 588. Fossey 1986β, 254-259. Fossey 1988, 380-381 και 446-449 (σποραδικά). Fossey 1991, 115, 118. Alcock 1993, 111, 123, 154, 157. Bressan – Malacrino 2005 (υπὸ ἐκδόση). Κουντούρη 2005 (υπὸ ἐκδόση). Κουντούρη 2006, 785-787. Schachter 2007, 381-382. Κουντούρη 2008, 258-259. Εἰδικότερα για γλυπτά της ἐποχῆς αὐτῆς, βλ. Koerte 1878, ἀριθ. 184-186· ἀριθ. 203-204. Bonanno-Aravantinos 2000α, 772-775, εικ. 16-19 και 778-779, εικ. 27. Πρβλ. επίσης τις τιμητικές επιγραφές ἀπὸ την Ἐφεσο (ὄπ. υποσημ. 100) και τους Δελφούς (ὄπ. υποσημ. 101), στις οποίες αναφέρεται και η Χαϊρώνεια, μαζί με τη Θήβα και τις Πλαταιές, μεταξύ των πόλεων που τίμησαν στα τέλη του 2^{ου}-αρχές του 3^{ου} αἰώνα τον υποκριτή παντομίμας Τιβ. Ἰούλιον Ἀπόλαυστον.

¹⁰⁹ Γενικά για την Ακραϊφία των ρωμαϊκῶν αυτοκρατορικῶν χρόνων, βλ. Kahrstedt 1954, 77, 82-85. Fossey 1973, 451-455. Fossey 1979, 554-560. Fossey 1988, 270. Fossey 1991, 114, 115. Alcock 1993, 80, 113, 151, 154, 167. Σαμπετάι 1995, 302-304. Βλαχογιάννη 1997, 385-387, 392. Επίσης, ὄπ. υποσημ. 125. Για ειδικότερες μελέτες που αφορούν στην ἐποχή αὐτή, βλ. Επιγραφική: Oliver 1971, 221-237. Sherk 1988, 110-112, ἀριθ. 71. Oliver 1989, 69-77, ἀριθ. 18. Müller 1995, 455-467. Müller 1997, xix-xxi. Kantiréa 2007, 82-83, 178-180. Κεραμική: Κυλάφη 2000, 816-847.

¹¹⁰ Για τα Πτώα, βλ. Schachter 1981, 70-73, κυρίως 72 και σημ. 3, 4 (για την αναβίωση της εορτῆς στον 2^ο και 3^ο αἰώνα).

¹¹¹ Η Τάναγρα στην ἀνατολική Βοιωτία φαίνεται να φθίνει ἀπὸ τα τέλη του 2^{ου} αἰώνα και ἐξῆς, ἐφόσον τόσο οι γραπτές πηγές ὡς και τα επιγραφικά και νομισματικά τεκμήρια (ὄπ. υποσημ. 79) σταματοῦν ἐκτοτε. Βλ. σχετικά Kahrstedt 1954, 76, 97-98 (ἀποδίδει την παρακμή στην πιθανότητα να μετατράπηκε η ἀνατολική Βοιωτία σε αυτοκρατορική κτήση). Roller 1985, 277-281, κυρίως 280-281. Schachter 1986, 48 και σημ. 2 (για μαρτυρία της τέλεσης της εορτῆς των Ἑρμαίων, τον πρώτο 3^ο αἰώνα). Fossey 1988, 48-49. Fossey 1991, 114, 116. Alcock 1993, 101, 147, 154, 162-163. Schachter 2007, 380, σημ. 48 (ἐπιγραφή του 2^{ου} ἢ 3^{ου} αἰώνα, που αναφέρεται στην Ἰσιδα). Για ειδικότερες μελέτες που αφορούν σε αὐτή την ἐποχή, βλ. Γλυπτική: Koerte 1878, ἀριθ. 33, 35, 37, 39, 40-42, 45-48, 51, 54-57, 60, 67-68, 72-74, 78, 80, 84, 87, 89, 201. Βλαχογιάννη 2003β (υπὸ ἐκδόση). Bonanno-Aravantinos 2009α. Αρχιτεκτονική – Τοπογραφία: Χαμηλάκη 2005 (υπὸ ἐκδόση). Τσώτα – Ζαχαριάς – Mommsen 2006 (υπὸ ἐκδόση). Slapšak – Mušič 2006, 23. Ανδρειωμένου 2007, 262-263. Για το Δήλιον (σημ. Δήλεσι) στην ευρύτερη Ταναγραϊκή, βλ.

Επανερχόμενοι στα ανασκαφικά και άλλα δεδομένα που συνθέτουν την εικόνα της Χαϊρώνειας στους αυτοκρατορικούς χρόνους, θα πρέπει να τονιστεί ότι τα κτηριακά κατάλοιπα που έχουν ανασκαφεί μέσα στην πόλη¹¹⁴, οι τιμητικές επιγραφές και τα ενεπιγράφα βάρθρα των Ρωμαίων αυτοκρατόρων¹¹⁵ αποτελούν μάρτυρες της ζωηρής δραστηριότητας της πόλης σε όλη την αυτοκρατορική περίοδο. Η ακμή της¹¹⁶ αποδίδεται, σύμφωνα με τον Kahrstedt, στην «*chemische Industrie*», στη συστηματική δηλαδή ενασχόληση των κατοίκων της με την παραγωγή φαρμακευτικών ιαμάτων από άνθη¹¹⁷.

τελευταία Ανδρειωμένου 2007, 4, σημ. 2. Χαραμή 2005 (υπό έκδοση). Χαμηλάκη 2006 (υπό έκδοση) (υστερορωμαϊκά κατάλοιπα). Χαμηλάκη 2009.

¹¹² Για την Κορώνεια της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου, βλ. Kahrstedt 1954, 85-88. Fossey 1979, 566-571. Fossey 1988, 325-326, 328-329. Fossey 1991, 114, 118. Alcock 1993, 182. Bintliff – Slapšak 2006, 20. Ειδικότερα για τις επιγραφές της εποχής του Αδριανού και Αντωνίνου Ευσεβούς –το οψιμότερο κείμενο του επιγραφικού συνόλου χρονολογείται στα 161, επί Μάρκου Αυρηλίου και Λούκιου Ουήρου–, που αφορούσαν στην κατασκευή αναχωμάτων για την αναχαίτιση των πλημμυρών της ΝΔ. Κωπαΐδας και βρέθηκαν εντοιχισμένες σε δημόσια κτήρια της πόλης, βλ. Fossey 1982, 45-59. Oliver 1989, 253-273, αριθ. 108-118 (με παλαιότερη βιβλιογραφία). *SEG* XLII 411.

¹¹³ Για τη Θίσιβη των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων, βλ. Alcock 1993, 182. Gehrke 1996, 117-130. Kantiréa 2007, 135, 179 και σημ. 4. Πρβλ. επίσης τον αποσπασματικά σωζόμενο έδικτο του ανθυπάτου Μ. Ulpius από τη Θίσιβη, που χρονολογείται στα 230-240 (*IG* VII 2226-2227 και Add. σ. 747. *Syll*³ 884. *SEG* XLVI 546. *SEG* LII 512. *SEG* LIV 523bis). Για τη χρονολόγησή του, πρβλ. επίσης Roesch 1965, 211 (αρχές 3^{ου} αι.). *SEG* LIV 523bis (ύστερος 2^{ος}/πρώιμος 3^{ος} αι.).

¹¹⁴ *BCH* 49 (1925) Chron., 456 (κτήριο με κιονοστοιχία, ίσως τμήμα της αγοράς της πόλης. Για την κατά προσέγγιση τοποθέτησή του στον αρχαιολογικό χάρτη της πόλης, βλ. Κουντούρη 2006, 790, εικ. 1, θέση αριθ. 28). Φιλιππάκη – Φαράκλας – Συμεώνογλου 1967, 243 (κτήριο με υπόκαυστα. Κουντούρη 2006, 786, σημ. 48 και 790, εικ. 1, θέση αριθ. 11). Touchais 1981, 812. Γκαδόλου 1996, 278-279 (κτηριακά κατάλοιπα). Γκαδόλου 1997, 392-393 (τοιχοί). Κουντούρη 2006, 785 και σημ. 47 και 790, εικ. 1, θέσεις αριθ. 12, 13 (εκτεταμένα κτηριακά κατάλοιπα συγκροτήματος λουτρών). Για οικοδομικά κατάλοιπα ρωμαϊκών χρόνων, χωρίς ακριβέστερο χρονικό προσδιορισμό, που αποκαλύφθηκαν από το 1998 και εξής σε σωστικές ανασκαφές της Θ΄ Εφορείας Αρχαιοτήτων μέσα στη σημερινή Χαϊρώνεια, βλ. συγκεντρωμένα στην Κουντούρη 2006, 786, σημ. 50. Επίσης, βλ. τον αρχαιολογικό χάρτη της ευρύτερης περιοχής, *αντίοθι*, 790, εικ. 1, θέσεις αριθ. 8, 16, 18, 19, 20, 21, 25 (κτηριακά κατάλοιπα)· θέσεις αριθ. 22 και 23 (τμήμα δαπέδου *opus spicatum* και τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου)· θέση αριθ. 29 (τοιχοί και τάφος ρωμαϊκών χρόνων)· θέση αριθ. 10 (τάφος ρωμαϊκών χρόνων στον αύλειο χώρο του Μουσείου Χαϊρώνειας).

¹¹⁵ *IG* VII 3418 = Højte 2005, 337, αριθ. 47 = Kantiréa 2007, 85, σημ. 11 (στον Βεσπασιανό)· *IG* VII 3419 = Fossey 1986β, 254-255, αριθ. 6, πιν. 8 (στον Αντωνίνο Ευσεβή)· *IG* VII 3420 (στον Μακρίνο)· *IG* VII 3421. Fossey 1986β, 255-256, αριθ. 7, πιν. 9 (στον Αλέξανδρο Σεβήρο). Bizard 1905, 101, αριθ. II = Fossey 1986β, 256-257, αριθ. 8, πιν. 10 (στον Αυρηλιανό) –βρέθηκε στη θέση «Μπράμαγα», σε απόσταση 5 χλμ. από τη Χαϊρώνεια αλλά προέρχεται με μεγάλη πιθανότητα από αυτή. Βλ. επίσης Fossey 1986β, 254-259, αριθ. 6-9, πιν. 6-8. Fossey 1987 = Fossey 1991. Knoepfler 1992, 437-438.

¹¹⁶ Ο Kahrstedt θεώρησε τον μεγάλο αριθμό των επιτυμβίων στηλών της Χαϊρώνειας ως δείκτη δημογραφικής αύξησης και ευμάρειας της πόλης (Kahrstedt 1954, 109). Το σχήμα αυτό υιοθετήθηκε και αργότερα από τον Fossey (Fossey 1988, 446-447 και 449, εικ. 54). Σήμερα όμως, η ιστορική έρευνα βασίζεται για την εξαγωγή ανάλογων συμπερασμάτων στην επιφανειακή έρευνα πεδίου (*surface survey*), που θεωρείται πιο αξιόπιστη, με το σκεπτικό ότι οι δημογραφικές διακυμάνσεις μιας περιοχής αποτελούν συνάρτηση του αριθμού και του μεγέθους των ιδίων των εγκαταστάσεων και όχι των καλλιτεχνικών ή άλλων προϊόντων τους. Βλ. σχετικά Alcock 1997, 289.

¹¹⁷ Παυσ. IX 41, 7 και σχόλια στον Frazer 1898, 212. Επίσης, βλ. Kahrstedt 1954, 108. Alcock 1993, 111.

Σε τιμητική επιγραφή¹¹⁸, που χρονολογείται πιθανότατα στο α΄ μισό του 3^{ου} αιώνα, η Χαιρώνεια αναφέρεται ως λαμπρο(άτη) πόλις. Από την ίδια επιγραφή πληροφορούμαστε για τη συνεχιζόμενη λατρεία της Ιωνίας Αθηνάς¹¹⁹, στην προστασία της οποίας είχε συσπειρωθεί από πολύ παλιά το Κοινόν των Βοιωτών, της Ίσιδας αλλά και της λατρείας του Ρωμαίου αυτοκράτορα. Αν στη μαρτυρία αυτή προσθέσουμε: α) μία ακόμη τιμητική επιγραφή του 3^{ου} αιώνα για τον Σέξτον Κλαύδιον Αυτόβουλον, έκτο απόγονο της οικογένειας του Πλουτάρχου¹²⁰, β) το ενεπίγραφο βάθρο αγάλματος, που είχε αφιερωθεί στον Αλέξανδρο Σεβήρο (222-235)¹²¹ και γ) την πλούσια αστική έπαυλη (*villa urbana*)¹²² με τα εντυπωσιακά ψηφιδωτά δάπεδα, συνολικού εμβαδού 45 τ.μ., που ανασκάφηκε σε μικρή απόσταση από το αρχαίο θέατρο και χρονολογείται επίσης στο α΄ μισό του 3^{ου} αιώνα¹²³, τότε μπορούμε να φανταστούμε την αιγλή της πόλης λίγα χρόνια πριν από την αναστάτωση που προκάλεσαν οι Έρουλοι στην Επαρχία της Αχαΐας, στις αρχές του 268.

Σε μικρή επίσης απόσταση από την εδώ μνημονευόμενη αγροικία –της οποίας η καταστροφή και εγκατάλειψη τοποθετείται στις αρχές του 268– είχε ερευνηθεί το 1979 στη θέση «Αγκορτσές»¹²⁴, βορειοανατολικά του σημερινού χωριού (εικ. 1), τμήμα μίας ακόμη αγροικίας του 2^{ου} ή 3^{ου} αιώνα με εγκατάσταση ληνού, η οποία, παρότι αδημοσίευτη, δεικνύει την ύπαρξη πλούσιων περιαστικών κατοικιών (*villae suburbanae*)¹²⁵

¹¹⁸ IG VII 3426. Η επιγραφή ήταν χαραγμένη σε βάθρο αγάλματος, που είχε στηθεί από τον Γν(αῖο) Κούρ(τιο) Δέξιππο, βοιωτάρχη, ισόβιο αρχιερέα της αυτοκρατορικής λατρείας και λογιστή της Χαιρώνειας, για τη μητέρα του ... Φλαβίαν Λανείκαν, τήν ἀρχιερείαν|διὰ βίου τοῦ τε κοινού Βοιωτῶν, τῆς|Ἰωνίας Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ κοινού Φω|κέων ἔθνους, καὶ τῆς Ὀμονοίας τῶν|Ἑλλήνων παρὰ τῶ Τροφώνιῳ, τήν|ἀγνωστάτην ἱεραφόρον τῆς ἁγίας Εἰσι|δος, ἰέρειαν διὰ βίου τῆς ἀπὸ Σεiriάδος|Εἰσιδος... Για τη χρονολόγηση της επιγραφής στο α΄ μισό του 3^{ου} αιώνα, βλ. Oberhammer 1899, στ. 2035. Roesch 1976, 176. Schachter 1981, 207. Turner 1994, 67-68, αριθ. κατ. 109. Schachter 2005 (υπό έκδοση). Schachter 2007, 381-382. Πρβλ. Fossey 1986β, 258, αριθ. 9, πίν. 11 (μέσα ή β΄ μισό του 3^{ου} αιώνα).

¹¹⁹ Για τη θεσσαλική καταγωγή της Ιωνίας Αθηνάς και την μετέπειτα καθιέρωσή της ως θεάς του Βοιωτικού Κοινού, βλ. Παπαχατζής 1992, 321-322.

¹²⁰ IG VII 3425. Για τη χρονολόγηση της επιγραφής στον 3^ο αιώνα, βλ. Fossey 1979, 581 (xiii).

¹²¹ Fossey 1986β, 255, αριθ. 7.

¹²² Χαραμή 1993, 181-182 (οικ. Αν. Παπανικολάου). Για τη θέση του οικοπέδου, βλ. στον αρχαιολογικό χάρτη της πόλης, Κουντούρη 2006, 790, εικ. 1, θέση αριθ. 27.

¹²³ Στην επίχωση της ανασκαφής, σύμφωνα με την έκθεση στα Χρονικά του ΑΔ, βρέθηκαν και δύο χαλκά νομίσματα Αλεξάνδρου Σεβήρου (222-235) (ενν. σηστέριοι).

¹²⁴ Δεν είχε δοθεί ανασκαφική έκθεση στα Χρονικά του ΑΔ. Η πληροφορία προέρχεται από γραπτή αναφορά της Α. Παρλαμά, που φυλάσσεται στο διοικητικό αρχείο της Θ΄ Εφορείας Αρχαιοτήτων Θηβών. Βλ. επίσης μνεία στην Κουντούρη 2006, 786, σημ. 54. Για την ακριβή θέση της αγροικίας, βλ. στον τοπογραφικό χάρτη της ευρύτερης περιοχής, *αντίθ.*, 791, εικ. 2, αριθ. 33.

¹²⁵ Για επαύλεις ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων –χωρίς ακριβέστερο χρονικό προσδιορισμό– στη Βοιωτία, βλ. Kahrstedt 1954, 96 (Εύτρηση)· 99 (Αυλίδα)· 109 (Χαιρώνεια) [*villae rusticae*]. 82 (Ακραφία)· 85 (Κορώνεια)· 103 (Θισβη)· 109 (Χαιρώνεια)· 110 (Ορχομενός)· 114 (Αλαι) [*villae urbanae*] (με μεγάλη όμως επιφύλαξη για παράδειγμα η *villa* στην Εύτρηση χρονολογείται από την ανασκαφέα στο β΄ μισό του 3^{ου} ή τον πρώιμο 2^ο αι. π.Χ. και όχι στους αυτοκρατορικούς χρόνους. Βλ. Goldman 1931, 266). Θήβα: Φιλιππάκη – Συμεωνόγλου – Φαράκλας 1967, 234-235 (οικ. Ν. Καρακύρη) και 235, πίν. 165β (οικ. Χ. Θεοδώρου). Για τη θέση των δύο προαναφερόμενων οικοπέδων στον χάρτη της ευρύτερης περιοχής των Θηβών, βλ. Symeonoglou 1985, 150, εικ. 3.9, site 134, αβάκιο L-8 και site 127, αβάκιο I-7 αντίστοιχα). Αραβαντινός 1994, 285-286 (κοντά στη Θήβα, προς τα Βάγια). Χαραμή 1995, 288-290 και σχέδ. 5 (στις δυτικές παρυφές των Θηβών). Κουντούρη 2006, 783 και εικ. 9 στη σελ. 795· 786 (στη Χαιρώνεια). Των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων είναι οι αγροικίες (*villae rusticae*) που ανασκάφηκαν στην πεδιάδα του Ακραφνίου (Σαμπετάι 1995, 302-304 και σχέδ. 11. Κοιλάκου 1996, 84-85. Κοιλάκου 1997, 123-125, πίν. 57γ και 58α-γ. Κοιλάκου 1998,

στην περιοχή, που θα στέγαζαν εμπορικού ή βιοτεχνικού χαρακτήρα δραστηριότητες. Λίγα δε μέτρα ανατολικότερα από την προαναφερόμενη αγροικία, ανασκάφηκε το 2001, στη θέση «Κόβρας-Αγκορτσές», κιβωτιόσχημος τάφος¹²⁶ με επανειλημμένη χρήση από τον 1^ο-3^ο αι. μ.Χ., πάνω από τον οποίον βρέθηκε και τμήμα μαρμάρινου (επιτύμβιου;) ανδριάντα.

Πάντως η Χαιρώνεια φαίνεται να συγκαταλέγεται μεταξύ των βοιωτικών πόλεων (Θήβα, Θεσπιές, Κορώνεια, Θίσβη, Λεβάδεια)¹²⁷ (εικ. 5) που εμφανίζουν ενδιαφέρον και μετά τα μέσα του 3^{ου} αιώνα, εάν κρίνει κανείς από το βάθρο του αγάλματος με την αφιερωματική στον Αυρηλιανό επιγραφή¹²⁸.

Η ΠΙΘΑΝΗ ΠΟΡΕΙΑ ΤΩΝ ΕΡΟΥΛΩΝ ΔΙΑ ΜΕΣΟΥ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΤΗΣ ΑΧΑΪΑΣ

Η διέλευση των Έρουλων από τη Βοιωτία είναι μέχρι σήμερα γνωστή μόνο από το χωρίο του ανώνυμου βιογράφου του Γαλλιανού στη «*Historia Augusta*»¹²⁹, καθώς δεν έχουν ανασκαφεί ούτε στη Χαιρώνεια αλλά ούτε και αλλού στη βοιωτική επικράτεια καλά τεκμηριωμένα στρώματα, καταστροφής, που να συνδέονται με την επιδρομή του γερμανικού φύλου¹³⁰.

Η πιθανή καταστροφή του μαντείου του Τροφώνιου στη Λεβάδεια από τους Έρουλους¹³¹ συνιστούσε μέχρι σήμερα τη μοναδική αλλά ταυτόχρονα και αναπόδεικτη ένδειξη της παρουσίας τους στη Βοιωτία, αφού στηρίζεται αποκλειστικά σε ελάχιστα ραβδωτά όστρακα με επισφαλή ακριβή χρονολόγηση.

108, πίν. 62γ. Γκίνη-Τσοφοπούλου 2003, 28. Αραβαντινός 2003α, 41. Κοιλάκου 2003, 122. Βλαχογιάννη 2003, 151. Γκίνη-Τσοφοπούλου 2004, 60. Αραβαντινός 2004, 88. Κοιλάκου 2004, 214. Βλαχογιάννη 2004, 236), καθώς και η αστική έπαυλη (*villa urbana*) με τα ψηφιδωτά δάπεδα που ανασκάφηκε το 2003 μέσα στη Λεβάδεια (Αραβαντινός 2003β [υπό έκδοση]). Η αγρέπαυλη που εντοπίστηκε σε επιφανειακή έρευνα στις Θεσπιές χρονολογείται στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους αλλά με συνεχιζόμενη ζωή έως τους ύστερους ρωμαϊκούς (Bintliff – Howard – Snodgrass 2007, 155). Αμφίβολη, τέλος, είναι η ακριβής χρονολόγηση στους πρώιμους ή τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους επί (7) επαύλεων κτισμένων με άφθονο αρχαίο υλικό (*spolia*), που διέθεταν ψηφιδωτά δάπεδα και πολύχρωμες τοιχογραφίες, και εντοπίστηκαν σε επιφανειακή έρευνα του Ολλανδικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στην ευρύτερη περιοχή της Τάναγρας (Bintliff *et alii* 2001, 46-47 και 40, εικ. 5. Bintliff 2005, 31 και 32, εικ. 2 και 33, εικ. 3. Bintliff – Slapšak 2007, 113).

¹²⁶ Για τη θέση του τάφου στον τοπογραφικό χάρτη της ευρύτερης περιοχής, βλ. Κουντούρη 2006, 791, εικ. 2, θέση αριθ. 34. Για τον ίδιο τον τάφο και τον ανδριάντα, βλ. Κουντούρη 2005 (υπό έκδοση). Κουντούρη 2006, 785, εικ. 10 (ανδριάντας) και εικ. 11-13 (τάφος).

¹²⁷ Βλ. το σχήμα του J. Fossey με τις βοιωτικές αφιερωματικές επιγραφές σε Ρωμαίους αυτοκράτορες (Fossey 1991, 115, πίν. 2).

¹²⁸ Όπ. υποσημ. 115. Η ζωή της Χαιρώνειας υπέστη σοβαρότατο πλήγμα, όπως παραδίδεται από τον ιστορικό Προκόπιο (Προκόπ. *Γοιθ.* 4, 25), από τον μεγάλο σεισμό του 551/2, επί Ιουστινιανού Α', που έπληξε ολόκληρη την Κεντρική Ελλάδα και τη βόρεια Πελοπόννησο. Βλ. επίσης Oberhummer 1899, στ. 2035. Μεταγενέστερες επισκευές στην οχύρωση της αρχαίας ακρόπολης έχουν αποδοθεί σε προσπάθεια αποκατάστασης μετά το σεισμό (Fossey – Gauvin 1985, 66. Fossey 1988, 378, σημ. 8). Φαίνεται ωστόσο ότι η ανάκαμψη ήταν άμεση, εφόσον η πόλη αναφέρεται ήδη στον *Συνέκδημο* του Ιεροκλέους (643.11) του 6^{ου} αιώνα μεταξύ των σημαντικότερων βοιωτικών πόλεων της εποχής (Κοιλάκου 2006, 1105).

¹²⁹ *Historia Augusta, Vita Gallieni* 13, 8: «atque inde Cyzicum et Asiam, deinceps Achaiam omnem vastarunt et ab Atheniensibus, duce Dexippo, scriptore horum temporum, victi sunt. unde pulsi per Epirum Macedoniam Boeotiam pervagati sunt». Επίσης, όπ. υποσημ. 40.

¹³⁰ Όπ. υποσημ. 34 (Αθήνα). Επίσης βλ. υποσημ. 36 (Κόρινθος). Για τις ελλείψεις και εν μέρει αστήρικτες ενδείξεις των καταστροφών των Έρουλων στη Σπάρτη και το Άργος, όπ. υποσημ. 37, 38 αντίστοιχα.

¹³¹ Βαλλάς – Φαράκλας 1969, 228-232. Επίσης, βλ. Roesch 1976β, 492. Fossey 1986α, 143. Fossey 1988, 345-346.

Οχυρώσεις αυτής της εποχής για την απόκρουση της γοθτικής εισβολής δεν παραδίδονται από τις πηγές ούτε τεκμηριώνονται με βεβαιότητα στη βοιωτική επικράτεια, η οποία μοιάζει να μη συμμερίζεται τον σύγχρονο πανικό των γειτόνων της¹³². Τα αρχαία τείχη της ακρόπολης των Θηβών (Καδμείας) συμπεραίνεται πως θα ήταν ακόμη ισχυρά αυτή την εποχή, έξι αιώνες μετά την ανοικοδόμησή τους από τον Μακεδόνα βασιλέα Κάσσανδρο¹³³, αφού, όπως μαρτυρείται από τον Εθνικό ιστορικό Ζώσιμο, η πόλη έμεινε απόρθητη, κατά την επίθεση των Βησιγόθων επί Αλάριχου (396)¹³⁴, εξαιτίας της ισχυρής της οχύρωσης.

Τα νεότερα τείχη των Θεσπιών¹³⁵, της Τάναγρας¹³⁶, της Χαιρώνειας(;) ¹³⁷, η παλαιότερη φάση του μεσαιωνικού οχυρωματικού περιβόλου της Λεβάδειας¹³⁸ και οι επισκευαστικές φάσεις των οχυρώσεων της Θίσβης (Παλαιόκαστρο)¹³⁹ και των Κορσιών (Κάστρο Χωστίων)¹⁴⁰ στον Κορινθιακό κόλπο, χρονολογούνται πλέον με βεβαιότητα στους ύστερους ρωμαϊκούς-πρώιμους βυζαντινούς χρόνους (4^{ος}-6^{ος} αι. μ.Χ.), δηλαδή μετά τα γεγονότα του 268, ενώ για τα τείχη των Σιφών¹⁴¹ (σημ. Αλυκή) μαρτυρούνται μεν δύο φάσεις επισκευών στους ρωμαϊκούς χρόνους, χωρίς ωστόσο ακριβέστερα χρονολογικά

¹³² Σύνκελλος, 715, 8-14: «Επί Ουαλεριανού δέ και Γαλληνού πάλιν οι Σκύθαι διαβάντες τὸν Ἰστρον ποταμὸν τὴν τε Θράκην ἐλήσαν και Θεσσαλονίκην ἐπολιόρκησαν τὴν Ἰλλυρίδα πόλιν, οὐδὲν ἄριστον ἐπ' αὐτῇ δράσαντες τῇ τῶν φυλάκων ἀνδρεία. διὰ τοῦτο παραχθέντες Ἕλληνες τὰς Θερμοπύλας ἐφρούρησαν· τότε τείχος Ἀθηναῖοι ἀνωκοδόμησαν καθαιρεθὲν ἀπὸ τῶν Σύλλου χρόνων, Πελοποννήσιοι δὲ ἀπὸ θαλάσσης εἰς θάλασσαν τὸν Ἰσθμὸν διετείχισαν...». Adler – Tuffin 2002, 466. Επίσης, βλ. Ζωναράς XII 23. Οι πηγές έρχονται σε αντίθεση με την αρχαιολογική μαρτυρία. Βαλεριάνειο τείχος δεν έχει εντοπισθεί ανασκαφικά στον Ισθμό της Κορίνθου (Gregory 1993, 11-12, 141-143), παρά την άποψη (Wiseman 1978, 63-64) που υποστηρίζει ότι το Εξαμίλιον «πατούσε» πάνω σε παλαιότερη οικοδομική φάση του 3^{ου} αιώνα. Το δε τείχος των Θερμοπυλών χρονολογείται σήμερα πολύ αργότερα από την επιδρομή των Έρουλων, στον 5^ο αιώνα (Burns 1994, 339, σημ. 29).

¹³³ Για την ανοικοδόμηση της πόλης και της οχύρωσης των Θηβών (Καδμείας) στα 316/5 π.Χ. από τον Κάσσανδρο, με τις συνεισφορές των Αθηνών και άλλων πόλεων, μετά την ολοσχερή καταστροφή της πόλης από τον Αλέξανδρο Γ' τον Οκτώβρη του 335 π.Χ., βλ. *Πάριον Χρονικόν* CXV (IG XII 5.444). Διόδ. XVII 118, 2· XIX 53, 2· XIX 54, 1. Πλούτ. *Praec. ger. reipubl.* 814B. Παυσ. IX 7, 1· 7, 2· 7, 4. Επίσης, βλ. Roesch 1982, 420-422. Gullath 1982, 86-97. Miller 1996, 100. Μπουραζέλης 2002 (υπό έκδοση).

¹³⁴ Ζώσιμος E 5, 7-8. Επίσης, βλ. Trombley 1989, 217.

¹³⁵ Για τη χρονολόγηση του οχυρωματικού περιβόλου των Θεσπιών, του «Κάστρου», που διέλυσε ο P. Jamot –δυστυχώς χωρίς προηγούμενη αρχαιολογική τεκμηρίωση–, κατά τη διάρκεια των ανασκαφών της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής (1888-1891), προκειμένου να ανασύρει πλήθος αρχαίων επιγραφών και γλυπτών, που είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό (*spolia*) στην κατασκευή του, βλ. Bintliff – Snodgrass 1986, 51 και 52, σχέδ. 1. Fossey 1988, 136-137. Bintliff 1999, 29. Trombley 2000, 994. Bintliff 2004, 228, εικ. 12. Bintliff 2005, 38. Bintliff – Slapšak 2006, 16. Bonanno-Αραβαντινού 2008β, 268 (πρώιμη βυζαντινή περίοδο). Για τη χρονολόγησή του στη βυζαντινή περίοδο, βλ. de Ridder 1922, 219. Τα κατάλοιπα του τείχους, πριν από την έναρξη των γαλλικών ανασκαφών, εικονίζονται στον H.G. Lolling, *Urbädekker*, 145-146 (η πληροφορία στον Fossey 1988, 136).

¹³⁶ Το υστερορωμαϊκό τείχος της Τάναγρας αποτελεί εν μέρει επισκευή του κλασικού τείχους της αρχαίας πόλης. Περιέβαλε μια πιο συρρικνωμένη εγκατάσταση –ειδικά στα βόρεια– όπως έδειξαν οι επιφανειακές έρευνες των συνεργαζόμενων Πανεπιστημίων Leiden (J. Bintliff) και Ljubljana (B. Slapšak) (Bintliff *et alii* 2003, 40. Bintliff 2005, 36, 38. Bintliff – Slapšak 2006, 16. Bintliff – Slapšak 2007, 104. Χαραμή 2008, 232).

¹³⁷ Όπ. υποσημ. 128.

¹³⁸ Bon 1937, 191-208. Κοιλάκου 1994, 123-125, σχέδ. 34. Κοιλάκου 2006, 1106.

¹³⁹ Οι προμαχόνες του οχυρωματικού περιβόλου της Θίσβης (Παλαιόκαστρο) θεωρούνται τυπικό δείγμα οχύρωσης του 5^{ου}-6^{ου} αιώνα στα Βαλκάνια, σύμφωνα με τις πρόσφατες γεωφυσικές έρευνες του Πανεπιστημίου του Birmingham. Βλ. Morgan 2007-2008, 51. Dunn 2007, 36. Dunn 2008, 36.

¹⁴⁰ Fossey 1981, 70. Fossey 1988, 191.

¹⁴¹ Schwandner 1977, 544-546.

στοιχεία. Μόνον για το νεότερο τείχος των Πλαταιών¹⁴² έχει διατυπωθεί η άποψη, αν και όχι χωρίς αμφιβολίες, ότι κατασκευάστηκε μετά τα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ.

Οι Έρουλοι κατά την εισβολή τους από την Αθήνα στην Πελοπόννησο (εικ. 3), μέσω του Ισθμού της Κορίνθου, καταστρέφουν όλα τα σημαντικά οικονομικά-διοικητικά κέντρα της εποχής (Κόρινθο, Σπάρτη¹⁴³, Άργος). Στη συνέχεια, διωκόμενοι από τα στρατεύματα του Γαλλιγνού, φεύγουν προς τα βόρεια μέσω Βοιωτίας, (Ακαρνανίας), Ηπείρου και Μακεδονίας. Η παραδιδόμενη από τις πηγές πορεία τους, σε συνδυασμό με τις πληροφορίες που αντλούμε για το οδικό δίκτυο από τον μεταγενέστερο, γνωστό ως *Tabula Peutingeriana*¹⁴⁴ (*Codex Vindobonensis* 324), χάρτη του β' μισού του 4^{ου} αιώνα¹⁴⁵, αλλά και οι θέσεις των αποκρύψεων έκτακτης ανάγκης, επιτρέπουν την ιχνηλάτηση αυτής της πορείας ή τουλάχιστον τη διατύπωση μιας βάσιμης υπόθεσης.

Η διαγραφόμενη από τις πηγές πορεία των Έρουλων ταυτίζεται με τη διαδρομή αριθ. 79¹⁴⁶ της *T.P.*, η οποία συνέδεε, με πολλούς ενδιάμεσους σταθμούς, το Δυρράχιο με το νοτιότερο άκρο της Πελοποννήσου, τη *Μαλέα άκρα* (γνωστό ως Καβομαλιάς)¹⁴⁷, και τη νήσο των Κυθήρων (εικ. 3), ενώ εναρμονίζεται απόλυτα και με τις θέσεις κατάχωσης των «θησαυρών».

Η απόκρυψη του «θησαυρού» Ακριαί Λακωνίας/1988 υποδεικνύει τη συνεχιζόμενη πορεία τους ως τον αρχαίο Ασωπό (σημ. Πλύτρα), ενώ εκείνη των «θησαυρών» Πάτρα/1976 και Πάτρα/1982 οφείλεται πιθανόν στην επιστροφή τους μέσω της οδού

¹⁴² Το νεότερο τείχος των Πλαταιών στη βορειοδυτική πλευρά του «Κάστρου», κτισμένο με ακανόνιστους λίθους και *spolia* από τον προχριστιανικό οχυρωματικό περίβολο και τα κτήρια της πόλης, χρονολογούνταν παλαιότερα με βάση τις πηγές (Προκόπ. *Κτίσμ.* IV 2, 24) στην Ιουστινιάνεια περίοδο και εντασσόταν στο γενικότερο πρόγραμμα εκσυγχρονισμού της πόλης αυτή την εποχή (Kirsten 1950, στ. 2276, 2316. *IEE* 1978, 432. Κοιλάκου 2006, 1110-1111). Η νεότερη έρευνα αμφισβητεί σοβαρά αυτό το ενδεχόμενο και θεωρεί ότι η μαρτυρία του Προκόπιου αναφέρεται σε Ιουστινιάνεια επισκευή της ήδη υπάρχουσας υστερορωμαϊκής οχύρωσης της πόλης. Για τον συσχετισμό του νεότερου τείχους των Πλαταιών με το «Ερούλειο» των Αθηνών και την κατασκευή του πρώτου μετά τα μέσα του 3^{ου} αιώνα για την αντιμετώπιση του επερχόμενου γοιθικού κινδύνου, βλ. Konecny 1998, στ. 58. Konecny – Aravantinos – Marchese 2003, 301 και σημ. 63. Σε πιο πρόσφατη ωστόσο δημοσίευση φαίνεται ανοιχτό το ενδεχόμενο να κτίστηκε και τον 4^ο αιώνα (Konecny – Boyd – Marchese – Aravantinos 2008, 50, εικ. 4b και 51). Συνολικά για τα τείχη των Πλαταιών, βλ. Konecny (υπό έκδοση).

¹⁴³ Για τη σύνδεση της κατάχωσης του «θησαυρού» Σπάρτη/1964 με την εμφάνιση των Έρουλων στην Πελοπόννησο, βλ. Καραμεσίνη-Οικονομίδου 1966, 377. Grunauer-von Hoerschelmann 1978, 109 και σημ. 107.

¹⁴⁴ Για την *Tabula Peutingeriana* (στο εξής *T.P.*), τον οδικό χάρτη που χρησιμοποιούνταν πιθανότατα από το αυτοκρατορικό ταχυδρομείο (*cursus publicus*), βλ. Miller 1916. Kubitschek 1919, στ. 2126-2143. Levi 1967. Weber 1984, 3-8. Fellmeth 2001, στ. 1197-1198. Για μια συνολική κριτική θεώρηση του χάρτη που αφορά στον ελλαδικό χώρο, βλ. Pritchett 1980, 197-288.

¹⁴⁵ Για τα προβλήματα χρονολόγησης της *T.P.*, βλ. Pritchett 1980, 198.

¹⁴⁶ Για τη διαδρομή αριθ. 79 της *T.P.* και τους ενδιάμεσους σταθμούς, βλ. Miller 1916, στ. 559-563 (Strecke 79) και εικ. 179-182. Επίσης, πρβλ. Pritchett 1980, 237-258 (διαδρομή 2) και εικ. 11 στη σελ. 239. Γενικότερα για το οδικό δίκτυο στον ελλαδικό χώρο την εποχή του *Imperium Romanum*, βλ. Wittke – Olshausen – Szydlak 2007, 196 (Karte B).

¹⁴⁷ Γενικότερα για το οδικό δίκτυο της Πελοποννήσου κατά τη Ρωμαϊκή εποχή, βλ. Θέμελης 1969. Pritchett 1980, 239, εικ. 11 και 241-257 (διαδρομή 2) και 258-274 (διαδρομή 3). Πίκουλας 1984, 175-188. Πίκουλας 1985, 90-91, αριθ. 4. Πίκουλας 1988, 226-227 (γενικές παρατηρήσεις). Πίκουλας 1995, 320-323. Πίκουλας 1992-1998, 305-311. Σταϊνχάουερ 1992-1998, 277-296. Πίκουλας 2001, 328. Πίκουλας 2006, 261. Πετρόπουλος 2007, 198-202 και σχέδ. 8-9.

Μεθώνης-Πατρών¹⁴⁸. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί εδώ ότι τα ανασκαφικά δεδομένα δεν πιστοποιούν κατάλοιπα καταστροφής στη Μεσσήνη¹⁴⁹, την οποία, εάν τελικά πέρασαν οι Έρουλοι, θα διήλθαν βιαστικά διωκόμενοι από τα ρωμαϊκά στρατεύματα. Η φράση του Σύγκελλου «καὶ τὴν ὅλην Ἀχαΐαν κατέδραμον»¹⁵⁰ ενέχει πάντως δύο δυνατότητες ερμηνείας: είτε ότι οι Έρουλοι διήλθαν ὅλη την *Provincia Achaia* είτε στενά την περιοχή της παλαιάς Αχαΐας. Η ἔλλειψη πλωτοῦ μέσου, που θα διευκόλυνε τη διαπεραιώσή τους στην Αιτωλοακαρνανία, υποχρέωσε πιθανότατα τους Έρουλους να διαφύγουν ξανά, ὅπως και κατά την κάθοδό τους, ἀπὸ τον Ἰσθμὸ μέσω της οδοῦ Πατρῶν-Αἰγίου-Κορίνθου-Αθήνας¹⁵¹.

Η φράση του ἀνώνυμου βιογράφου στη *Vita Gallieni* 13, 8: «unde pulsī per Epirum Macedoniae Boeotiam pervagati sunt»¹⁵² υπαινίσσεται την προς τα δυτικά πορεία τους μετὰ τη διαπεραιώσή τους στη Στερεὰ Ελλάδα, προκειμένου να καταλήξουν στην Ἡπειρο. Η προς τα δυτικά εκτροπή της διαδρομῆς αριθ. 79¹⁵³ της *T.P.* ακολουθεῖ τα βόρεια παράλια του Κορινθιακοῦ κόλπου, κατὰ μήκος της ακτογραμμῆς της Μεγαρίδας, της Βοιωτίας, της Φωκίδας¹⁵⁴ και της Αιτωλίας. Τόσο, ὅμως, ο περιηγητὴς του 2^{ου} αι. μ.Χ. Πausanias¹⁵⁵, ὅσο και ο νεότεροι¹⁵⁶ ἀμφισβητοῦν την ὑπαρξη του σημειωμένου στο ρωμαϊκό οδοπορικό παραλιακοῦ δρόμου, που συνέδεε το λιμάνι των Μεγάρων, τις Παγές (σημ. Αλεποχώρι), με τα Αιγόσθενα (σημ. Πόρτο Γερμενὸ) και την Κρεῦση (σημ. παραλία Λιβαδόστρας), ἀλλὰ και τη Βούλι (σημ. Ζάλτσα) με την Αντίκυρα (σημ. Ἄσπρα Σπίτια) της Φωκίδας, επειδὴ ἡ μορφολογία του εδάφους ἦταν τέτοια που τον καθιστοῦσε ἀπαγορευτικό. Ὅπως ἐδειξε δε ἡ μελέτη της Κ. Αξιώτη, κριτήριον ἐπιλογῆς των

¹⁴⁸ Η οδὸς που συνέδεε τα δύο σημαντικὰ λιμάνια της δυτικῆς Ελλάδας, την Πάτρα με τη Νικόπολη, εἶχε δύο τμήματα: το πελοποννησιακό Μεθώνης-Ολυμπίας-Δύμης-Πατρῶν και το αιτωλοακαρνανικό Κρουνηρίου-Καλυδῶνος-Βόνιτσας-Ακτίου-Νικοπόλεως (Αξιώτη 1980, 190. Πετρόπουλος 2004, 425, σχέδ. 1. Πετρόπουλος 2007, 198-202 και σχέδ. 8-9). Η οδὸς διατηροῦνταν σε χρῆση ἀπὸ τις ἀρχές του 2^{ου} ἕως και τον 4^ο αι. μ.Χ. Για το δεύτερο τμήμα της λιθόστρωτης οδοῦ, μήκους 700 μ., που σώζεται σήμερα στη θέση «Παλιάμπελα», βλ. Αξιώτη 1980, 197. Η οδὸς Μεθώνης-Πατρῶν, της οποίας ἡ διάνοιξη (Αξιώτη 1980, 189. Baladié 1980, 276) ἢ ἡ ἐπισκευή (Πετρόπουλος 2007, 201-202) συνδέεται με την προετοιμασία της μεγάλης ἐκστρατείας του Τραϊανὸ κατὰ των Πάρθων μετὰ το 112, ἀποτελεῖ τμήμα της διαδρομῆς αριθ. 83 της *T.P.*, που «κάνει» το γύρο της Πελοποννήσου. Βλ. Miller 1916, στ. 581-583 (Strecke 83) και εικ. 181. Επίσης πρβλ. Pritchett 1980, 204, 258-274 (διαδρομὴ 3) και 239, εικ. 11. Η ἀποκάλυψη ἐνὸς ἐκόμη μιλιαρίου του Τραϊανὸ ἔξω ἀπὸ την Πάτρα, στον ἀρχαῖο δρόμο προς Κόρινθο, ἀποδεικνύει την ὑπαρξη ἐνὸς ἐνιαίου προγράμματος οδοποιίας την ἐποχὴ αὐτὴ (Rizakis 1998, 106-107, αριθ. 27α. Πετρόπουλος 2007, 198).

¹⁴⁹ Topping 1972, 64. Lazenby – Hope Simpson 1972, 93. Θέμελης 2002, 23.

¹⁵⁰ Ὁπ. υποσημ. 31.

¹⁵¹ Πετρόπουλος 2007, 198, 200, 202.

¹⁵² Ὁπ. υποσημ. 129.

¹⁵³ Miller 1916, στ. 563-565 (Strecke 79) και εικ. 180. Pritchett 1980, 204, 209, εικ. 9, 274-288 (διαδρομὴ 4).

¹⁵⁴ Για το κομμάτι αὐτό, βλ. ἐκτενῶς Freitag 1999, 174-186 (μεγαρικὴ ἀκτὴ ἀπὸ τα Αιγόσθενα ὡς τις Παγές), 150-173 (βοιωτικὴ ἀκτὴ ἀπὸ τις Κοροσιές ὡς τον Ἄγ. Βασίλειο [ἐπίνειο των Πλαταιῶν;]), 114-149 (φωκικὴ ἀκτὴ ἀπὸ τους Δελφούς (Κίρρα) ὡς τη Ζάλτσα).

¹⁵⁵ Ο Pausanias ἐφθάσε στην Κρεῦση ἀπὸ τα Αιγόσθενα δια θαλάσσης (Paus. IX 32, 1. Βλ. ἐπίσης σχόλια στο Παπαχατζῆς 1981, 199, σημ. 2). Για το τμήμα δε μετὰξὺ Αντίκυρας και Βούλιδος ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ (Paus. X 37, 2): ἐς δὲ τὴν Βούλιν ἐκ μὲν τῆς βοιωτίας Θίσβης σταδίων ἐστὶν ὁδὸς ὀγδοήκοντα, ἐξ Ἀντίκυρας δὲ τῆς φωκέων δι' ἠπείρου μὲν και εἰ ἀρχὴν ἐστὶν οὐκ οἶδα· οὕτω δύσβατα ὄρη και τραχεὰ τὰ μετὰξὺ Ἀντίκυρας τέ ἐστι και Βούλιδος. Βλ. ἐπίσης σχόλια στον Frazer 1898, 456.

¹⁵⁶ Leake 1835, 406 (για το κομμάτι Αιγόσθενα-Κρεῦσις), 523-524 (για το κομμάτι Βούλις-Αντίκυρα). Hammond 1954, 104, 106, εικ. 1, 115 και σημ. 33. Αξιώτη 1980, 204-205. Pritchett 1980, 275-278.

σημειωμένων στο χάρτη σταθμών δεν ήταν η εξαντλητική πληροφόρηση για όλες ανεξαιρέτως τις δυνατότητες ελλιμενισμού αλλά η σημασία του κάθε σταθμού ως αφειτηρίας μιας φυσικής οδού πρόσβασης στο εσωτερικό της χώρας¹⁵⁷.

Εκτός όμως από τον προαναφερόμενο παραλιακό δρόμο υπήρχε και άλλος χερσαίος, που συνέδεε τη Νικόπολη της Ηπείρου με την κύρια οδική αρτηρία της ανατολικής Ελλάδας, τη διαδρομή αριθ. 81¹⁵⁸ της *T.P.* –ενδιάμεσος σταθμός της οποίας ήταν και η Χαιρώνεια (*Ceroni*)¹⁵⁹–, ο οποίος όμως δε μαρτυρείται στα σωζόμενα ρωμαϊκά οδοπορικά. Μόνον το ανατολικότερο τμήμα του χερσαίου αυτού δρόμου, το τμήμα Εύηνου–Λεβάδειας, σημειώνεται στο αποσπασματικά σωζόμενο οδοπορικό αριθ. 325/6¹⁶⁰ του *Itinerarium Antonini Augusti* (**εικ. 3**), της εποχής του Διοκλητιανού¹⁶¹, που με αφειτηρία τη Λεβάδεια (σταθμός *Phocide*) έφθανε στον Εύηνο ποταμό περνώντας από τους Δελφούς (**εικ. 6**). Το συνεχόμενο προς τα δυτικά τμήμα της οδού Καλυδώνας–Ακτίου (**εικ. 6**) είναι δυνατό να αποκατασταθεί σύμφωνα με την *κατεστηλωμένη* ρωμαϊκή οδό, όπως αυτή τεκμηριώθηκε από τη μελέτη της Κ. Αξιώτη¹⁶² με την εύρεση τριών μιλιοδεικτών κατά χώραν και ενισχύθηκε με την πρόσφατη ανακάλυψη ενός τέταρτου¹⁶³. Η απόκρυψη του «θησαυρού» Πλακανίδα/1967, στο ομώνυμο ύψωμα της Φλωριάδας Βάλτου (**εικ. 4**), στη σημερινή συνοριακή γραμμή μεταξύ Ακαρνανίας και Ηπείρου, είναι ενδεικτική αυτής της πορείας¹⁶⁴. Από το Άκτιο η διαδρομή αριθ. 79 της *T.P.* συνεχιζόταν έως το Δυρράχιο (αρχαία Επίδαμνο) στην Επαρχία της Μακεδονίας, τόπο από όπου μαρτυρείται ότι πέρασαν οι Έρουλοι¹⁶⁵.

Κατόπιν των ανωτέρω γεννάται το ερώτημα ποιον δρόμο ακολούθησαν εν τέλει οι Έρουλοι μέσα από τη Βοιωτία, τον δυσκολοδιάβατο παραλιακό ή τον χερσαίο (**εικ. 6**). Η απουσία μιλιοδεικτών (*miliaria*)¹⁶⁶ δυσχεραίνει τη διατύπωση μιας ασφαλούς υπόθεσης υποδεικνύοντας ταυτόχρονα την αδιαφορία για τη συντήρηση του οδικού δικτύου –όπως

¹⁵⁷ Αξιώτη 1980, 204. Για την εμπορική σημασία που είχε αποκτήσει η Κρεύσις, επίγειο της πολύ σημαντικής πόλης των Θεσπιών, ήδη από την εποχή της Ελεύθερης Πολιτείας (*res publica*), βλ. Hatzfeld 1919, 76. Rizakis 1988, 453-472. Freitag 1999, 170.

¹⁵⁸ Για τη διαδρομή αριθ. 81 της *T.P.*, που ξεκινούσε από την Πέλλα, διέσχιζε τη Θεσσαλία, τη Φθιώτιδα και τη Βοιωτία για να καταλήξει στην Αττική, βλ. Miller 1916, στ. 571-578 (Strecke 81) και εικ. 180, 185. Επίσης, πρβλ. Pritchett 1980, 206-237 (διαδρομή 1) και εικ. 9 στη σελ. 209. Löhberg 2006, II πίν. 55.1 (διαδρομή Α.2).

¹⁵⁹ Pritchett 1980, 232-233.

¹⁶⁰ Miller 1916, LXIII. Cuntz 1929, 49. Αξιώτη 1980, 198, σχέδ. 2. Löhberg 2006, I 252-254 (Route X, A.2). II πίν. 55.3. Πρβλ. επίσης *Ravennatis Anonymi Cosmographia* V 13 και *Guidonis Geographica* 112, στο Schnetz 1940, 94 και 137 αντίστοιχα.

¹⁶¹ Γενικά για το αποσπασματικά σωζόμενο αυτό οδοπορικό, βλ. Miller 1916, LIV-LXIII. Cuntz 1929. Löhberg 2006 (διάσπαρτα). Για τη χρονολόγησή του αμέσως μετά τα 286, βλ. Löhberg 2006, 3, 405, 408.

¹⁶² Αξιώτη 1980, 186-189, 191 κε. και σχέδ. 1. Επίσης, βλ. Πετρόπουλος 1991, 104-105, σχέδ. 1. Πρβλ. Löhberg 2006, II, πίν. 54.2, 55.3 (διαδρομή Α.2).

¹⁶³ Πετρόπουλος 2004, 418, Πετρόπουλος 2007, 198.

¹⁶⁴ Όπ. υποσημ. 71.

¹⁶⁵ *FHG* III 672, fr. 6.

¹⁶⁶ Για το μοναδικό μέχρι σήμερα γνωστό *miliarium* στη Βοιωτία, της εποχής του Αδριανού, που βρέθηκε κοντά στην Αλιάρτο και μιλιομετρούσε την απόσταση ανάμεσα στην τελευταία και το Ιερό της Ιωνίας Αθηνάς στις Αλακομενές, βλ. Bizard 1905, 99-101, αριθ. 1. Pritchett 1980, 159, 234.

άλλωστε συμβαίνει και στην υπόλοιπη Επαρχία της Αχαΐας¹⁶⁷ – απόρροια του πενιχρού ενδιαφέροντος της ρωμαϊκής διοίκησης για μια απόμακρη και μάλλον αδιάφορη όσον αφορά στην κίνηση των ρωμαϊκών λεγεώνων περιοχή της αυτοκρατορίας. Οι μόνιμα εγκατεστημένες στρατιωτικές δυνάμεις στην Αχαΐα θα πρέπει να ήταν ισχνές, ικανές μόνο για την κάλυψη των αναγκών της ρωμαϊκής διοίκησης της Επαρχίας¹⁶⁸, και ως εκ τούτου ανεπαρκείς για την αποτελεσματική αντιμετώπιση μιας σοβαρής εχθρικής επίθεσης, όπως αυτή των Έρουλων.

Το γεγονός όμως ότι δεν υπήρχε αμαξωτή παραλιακή οδός¹⁶⁹ δεν αποκλείει την ύπαρξη ορεινών διαβάσεων, μονοπατιών, που εξυπηρετούσαν ανέκαθεν στρατιωτικούς σκοπούς¹⁷⁰. Το θετικό σε αυτή την επιλογή θα ήταν ότι κινούμενοι μακριά από τα αστικά κέντρα θα απέφευγαν τον κίνδυνο καταδίωξης τους από τις πολιτοφυλακές, όπως είχε συμβεί στην Αθήνα υπό τον Πόπλιο Ερέννιο Δέξιππο¹⁷¹, αλλά και από τα ρωμαϊκά στρατεύματα, των οποίων η κίνηση σε τέτοια μονοπάτια θα ήταν δυσχερής¹⁷². Είναι όμως αμφισβητήσιμο το κατά πόσον, μη γνωρίζοντας από πριν τα ορεινά περάσματα και έχοντας παράλληλα την πίεση της καταδίωξης, επέλεξαν να ακολουθήσουν μία οδό με άγνωστη για αυτούς κατάληξη.

Από την άλλη πλευρά η επιλογή του χερσαίου δρόμου φαίνεται λογικότερη, ενώ στη βιαστική διαφυγή τους πρέπει να οφείλεται το γεγονός ότι δε σύλησαν το ιερό των Δελφών, που εκείνη την εποχή θα ήταν αφύλακτο και συνεπώς εύκολη λεία για τους επιδρομείς. Η σιωπηρή διακοπή της ζωής επί Γαλληγού σε ιερά, όπως σε αυτό του Απόλλωνος(;) και της Άρτεμης Ελαφηβόλου κοντά στο Καλαπόδι της αρχαίας Φωκίδας¹⁷³, και σε πόλεις, όπως το Κάλλιον στην Αιτωλία¹⁷⁴ (**εικ. 6**), που βρίσκονται πάνω στον οδικό αυτό άξονα είναι ενδεικτική της πορείας τους. Ξεκινώντας από τη βάση

¹⁶⁷ Για τη διαπίστωση αυτή, βλ. Pritchett 1980, 201. Πίκουλας 1995, 320-321. Πίκουλας 1992-1998, 305. Πίκουλας 1999, 247. Πίκουλας 2001, 328. Πίκουλας 2006, 261. Επίσης Τουράτσογλου 2006, 56, σημ. 176. Για την άποψη ότι στον ελλαδικό χώρο διανοίχτηκαν λιγότεροι νέοι δρόμοι από οποιοδήποτε άλλο μέρος της Αυτοκρατορίας, όχι από αδιαφορία της ρωμαϊκής διοίκησης αλλά επειδή οι προϋπάρχοντες, με κάποιες επισκευές, ήταν ήδη επαρκείς, βλ. Wittke – Olshausen – Szydlak 2007, 194, αριθ. II.

¹⁶⁸ Βλ. σχετικά Sherk 1957, 62. Cherf 1991, 136.

¹⁶⁹ Ειδικότερα όσον αφορά στο τμήμα Βούλιδος-Αντίκυρας έχει επιβεβαιωθεί στον 4^ο αι. π.Χ. παραλιακή οδός από την πυκνή παρουσία οχυρώσεων και οικιστικών καταλοίπων κατά μήκος της. Βλ. Ντάσιος 1993, 40-53.

¹⁷⁰ Gomme 1911-1912, 205 και σημ. 2: «There is not now, nor ever was, any sort of direct land connection between these places, other than the roughest of Greek mountain paths». Burn 1949, 313-323. Pritchett 1980, 278.

¹⁷¹ Για παραδείγματα υπεράσπισης του τόπου τους από τους ίδιους τους πολίτες τόσο στον ελλαδικό χώρο (Αθήνα, Θεσσαλονίκη) όσο και σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας (Μοισία, Λυκία, Παννονία), βλ. Τουράτσογλου 2006, 29-30.

¹⁷² Τον παραλιακό δρόμο δέχεται ο García Moreno 1996, 240-241. Για τη μετάφραση του άρθρου από τα ισπανικά ευχαριστώ τον συνάδελφο Βαγγέλη Νικολόπουλο.

¹⁷³ Το ιερό που ανασκάφηκε κοντά στο Καλαπόδι της σημερινής Λοκρίδας έχει αποδοθεί από τους ανασκαφείς στη φωκική πόλη Υάμπολη. Βλ. Felsch – Kienast – Schuler 1980, 109. Πρβλ. επίσης Fossey 1986α, 143 (ο οποίος αποδίδει το ιερό στη φωκική πόλη Αβές, που ταυτίζεται με επιφύλαξη με το Παλαιοχώρι Εξάρχου, *ανόθη*, 78-81).

¹⁷⁴ Ζαφειροπούλου 1976, 165. Herbert – Kase 1977, 114-115. Από το Κάλλιον (ή Καλλιπόλη) στην ανατολική Αιτωλία προέρχεται εξάλλου «θησαυρός» 14 σησιτερτίων Αντωνίνου Ευσεβούς (138-161) - Τραϊανού Δεκίου (249-251), του οποίου η απόκρυψη συνδέθηκε από την ανασκαφεία με τον πανικό των κατοίκων από την Ερούλεια κάθοδο του 268 (Ζαφειροπούλου 1982, 12. Τουράτσογλου 2006, 84, αριθ. κατ. 311).

ότι οι αποκρύψεις έκτακτης ανάγκης δεν ανακτήθηκαν από τους κατόχους τους, επειδή τους πρόλαβε ο θάνατος –γιατί σε διαφορετική περίπτωση δεν θα είχαν εντοπισθεί από τους ανασκαφείς–, οι αποκρύψεις των «θησαυρών» Δελφοί/1896 και Χαιρώνεια/2001 βαρύνουν υπέρ της πιθανότητας της χερσαίας διαδρομής 325/6 του *Itinerarium Antonini*. Συνεπώς και η διέλευση από τη Λεβάδεια, που είχε παλαιότερα υποστηριχθεί, είναι κάτω από αυτό το πρίσμα πολύ περισσότερο πιθανή.

Συμπερασματικά, λοιπόν, θα μπορούσαν να διατυπωθούν τα εξής. Η διέλευση των Έρουλων από τη Βοιωτία φαίνεται βέβαιη έως και αναγκαστική (εικ. 3), προκειμένου να διαφύγουν στη συνέχεια στην Ήπειρο και τη Μακεδονία. Το εύρημα Χαιρώνεια/2001 αποτελεί τον χαμένο κρίκο της αλυσίδας στις αποκρύψεις έκτακτης ανάγκης αυτής της εποχής, αφού η Βοιωτία απουσίαζε από τον μέχρι σήμερα γνωστό κατάλογο των θέσεων¹⁷⁵.

Στην αναπόδεικτη ένδειξη της παρουσίας τους στη Λεβάδεια έρχεται τώρα να προστεθεί και αυτή στη Χαιρώνεια, συνοδευόμενη όμως από τη βαρύτερη νομισματική μαρτυρία. Η καταδίωξή τους από τα στρατεύματα του Γαλληνού δικαιολογεί την απουσία βάσιμων και εκτεταμένων τεκμηρίων καταστροφής.¹⁷⁶ Ωστόσο, ενώ η κατάχωση του ευρήματος Χαιρώνεια/2001 συνδέεται αναμφίβολα με τη βιαστική διέλευση των Έρουλων από τη Βοιωτία, η πυρπόληση της αγροικίας θα μπορούσε να αποτελεί εντελώς συμπτωματική συγκυρία.

---

¹⁷⁵ Ο «θησαυρός» Βοιωτία/1975, που συγκροτείται από 20 αντωνιανούς και φυλάσσεται στο ΝΜ, καταχώθηκε αμέσως μετά, αφού έχει ως καταληκτήριο νόμισμα αντωνιανό Κλαυδίου Β΄ Γοθικού (268-270). Βλ. Τουράτοσγλου 2006, 98, αριθ. κατ. 477. Με το ίδιο ιστορικό υπόβαθρο θα πρέπει να συνδεθεί και βάζρο αγάλματος από τη Θήβα με αφιερωματική στον Κλαύδιο Β΄ Γοθικό επιγραφή (*IG* VII 2502).

¹⁷⁶ Άλλωστε, από ό τι φαίνεται οι επιπτώσεις της επιδρομής των Έρουλων, ακόμη και στην πόλη των Αθηνών που είναι ανασκαφικά τεκμηριωμένες, θα πρέπει να ήταν πολύ λιγότερο δραματικές από όσο είχε τονιστεί στο παρελθόν (Day 1942, 252, 259-261. Frantz 1988, 208). Αυτό τουλάχιστον τεκμαίρεται από τις άμεσες κτηριακές επισκευές (Castrén 1994, 1-2. Castrén 1999, 211-214), την ομαλή λειτουργία των θεσμών (Karetanopoulos 1983, 55) και τη συνέχιση της καλλιτεχνικής παραγωγής (Stephanidou-Tiveriou 1993, 135-136. Stirling 2008, 147-150. Ειδικότερα για την επαναλειτουργία των εργαστηρίων λύχνων ήδη από τα τέλη του 3^{ου} αιώνα, βλ. Karivieri 1996, 47-48). Επίσης, βλ. Castrén 1989, 45. Τσοσιώτης 2008, 69. Ενδεικτικό στοιχείο της γρήγορης ανάκαμψης ήταν και η τέλεση της 262^{ης} Ολυμπιάδας στα 269-270 (Dexippos von Athen, στο *FGrHist* II.A 100, σ. 456, F2).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Αγαλλοπούλου, Π. 1994. *Θέματα Νομισματοκοπίας και Νομισματικής Κυκλοφορίας των Πατρών, 14 π.Χ.-268 μ.Χ.* (αδημ. διδ. διατριβή). Ιωάννινα.
- Ανδρειωμένου, Α.Κ. 2007. *Τάναγρα. Η Ανασκαφή του Νεκροταφείου (1976-1977, 1989)*, (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 252). Αθήναι.
- Αξιώτη, Κ. 1980. «Ρωμαϊκοί δρόμοι της Αιτωλοακαρνανίας», *ΑΔ* 35, Α΄ – Μελέτες, 186-205.
- Αραβαντινός, Β. 1994. «Θ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Κουλάδα και ιερό των Μουσών», *ΑΔ* 49, Χρονικά Β΄1, 284-286.
- Αραβαντινός, Β. (επιμ.) 2000 (υπό έκδοση). *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών. Πρακτικά του Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Λεβάδεια, 9-12.9.2000* (υπό έκδοση).
- Αραβαντινός, Β. 2003α. «Δύο στάσεις για ανασκαφές στη Βοιωτία: Ακραιφνίο (ΠΑΘΕ) και Θήβα (ΕΡΓΟΣΕ)», στο *Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα. Πρόγραμμα – Περιλήψεις* (Αρχαιολογική Συνάντηση Εργασίας), *Επιπύργιο Θεσσαλονίκης, 18-20.9.2003*, 40-44, 147-149. Θεσσαλονίκη.
- Αραβαντινός, Β. 2003β (υπό έκδοση). «Θ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων», *ΑΔ* 58, Χρονικά Β΄ (υπό έκδοση).
- Αραβαντινός, Β. 2004. «Δύο στάσεις για ανασκαφές στη Βοιωτία: Ακραιφνίο (ΠΑΘΕ) και Θήβα (ΕΡΓΟΣΕ)», στο *Μπακιριτζής 2004*, 82-94, 233-235.
- Αραβαντινός, Β. (επιμ.) 2005 (υπό έκδοση). *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών. Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Θήβα, 16-19.9.2005* (υπό έκδοση).
- Αραβαντινός, Β. – Κουντούρη, Ε. (επιμ.) 2002 (υπό έκδοση). *Εκατό Χρόνια Αρχαιολογικού Έργου στη Θήβα (1900-2000). Οι Πρωτεργάτες των Ερευνών και οι Συνεχιστές τους*. Διεθνές Συμπόσιο, Θήβα, 15-17.11.2002 (υπό έκδοση).
- Αραβαντινός, Β. – Χριστοπούλου, Αλ. (επιμ.) 2000. *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών. Πρακτικά του Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Θήβα, 4-8.9.1996*. Αθήνα.
- Βαλλάς, Ε. – Φαράκλας, Ν. 1969. «Περί του μαντείου του Τροφονίου εν Λεβαδεία», *ΑΑΑ* Π.2, 228-232.
- Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου, Ε. 1963. «Εθνικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον. Νομισματική Συλλογή», *ΑΔ* 18, Χρονικά Β΄1, 4-8.
- Βελένης, Γ. 1998. *Τα Τείχη της Θεσσαλονίκης από τον Κάσσανδρο ως τον Ηράκλειο*. Θεσσαλονίκη.
- Βλαχάκη, Μ. 2007. «Ο «θησαυρός» των Λιβανατών Λοκρίδας», στο *Φθιωτική Ιστορία. Πρακτικά 3^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (Ιστορία – Αρχαιολογία – Λαογραφία), Λαμία, 4-6.11.2003*, 130-142. Λαμία.
- Βλαχογιάννη, Ελ. 1997. «Θ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Ακραιφνίο», *ΑΔ* 52, Χρονικά Β΄1, 377-392.
- Βλαχογιάννη, Ελ. 2001-2002. «Θησαυρός» ρωμαϊκών σησιερτίων από τη Θήβα», *Αρχαιογνωσία* 11, 57-71.
- Βλαχογιάννη, Ελ. 2003α. «Ανασκαφική έρευνα στον ανισόπεδο κόμβο Ακραιφνίου», στο *Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα. Πρόγραμμα – Περιλήψεις* (Αρχαιολογική Συνάντηση Εργασίας), *Επιπύργιο Θεσσαλονίκης, 18-20.9.2003*, 150-152. Θεσσαλονίκη.
- Βλαχογιάννη, Ελ. 2003β (υπό έκδοση). «Δύο «ανθεματές» επιτύμβιες στήλες των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων από την Τάναγρα», *ΑΔ* 58 (2003) Α΄ - Μελέτες (υπό έκδοση).
- Βλαχογιάννη, Ελ. 2004. «Ανασκαφική έρευνα στον ανισόπεδο κόμβο Ακραιφνίου», στο *Μπακιριτζής 2004*, 236-237.
- Βλαχόπουλος, Α.Γ. (επιμ.) 2008. *Αρχαιολογία. Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, Αθήνα.
- Βλίζος, Στ. (επιμ.) 2008. *Η Αθήνα κατά την Ρωμαϊκή Εποχή: Πρόσφατες Ανακαλύψεις, Νέες Έρευνες. Πρακτικά του Διεθνούς Αρχαιολογικού Συμποσίου, Αθήνα, 19-21.10.2006* (Μουσείο Μπενάκη, 4^ο Παράρτημα). Αθήνα.
- Γαλάνη-Κρίκου, Μ. 1993. «Ελευσίνα: Θησαυροί 1993 και μεμονωμένα νομίσματα. Ελληνιστικοί χρόνοι-6^{ος} αι. μ.Χ.», *ΑΔ* 48, Χρονικά Β΄1, 46-49.
- Γκαδόλου, Α. 1996. «Θ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Χαϊρώνεια», *ΑΔ* 51, Χρονικά Β΄1, 278-279.

- Γκαδόλου, Α. 1997. «Θ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Λιβαδειά, Χαϊρώνεια», *ΑΔ* 52, Χρονικά Β'1, 392-393.
- Γκίνη-Τσοφοπούλου, Ελ. 2003. «Αρχαιολογικές μαρτυρίες και μνημεία στην πορεία εκτέλεσης των Μεγάλων Έργων. Η περίπτωση της 1^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στους Νομούς Αττικής και Βοιωτίας», στο *Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα. Πρόγραμμα-Περιλήψεις* (Αρχαιολογική Συνάντηση Εργασίας), *Επιπεύργιο Θεσσαλονίκης, 18-20.9.2003*, 24-29. Θεσσαλονίκη.
- Γκίνη-Τσοφοπούλου, Ελ. 2004. «Αρχαιολογικές μαρτυρίες και μνημεία στην πορεία εκτέλεσης των Μεγάλων Έργων. Η περίπτωση της 1^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στους Νομούς Αττικής και Βοιωτίας», στο *Μπακιριτζής* 2004, 49-61.
- Δεσπίνης, Γ. 1971. *Συμβολή στη Μελέτη του Έργου του Αγορακρίτου* (διδ. διατριβή). Αθήνα.
- Δρούγου, Στ. – Παπανικόλα-Μπακιριτζή, Δ. (επιμ.) 2006 (υπό έκδοση). *Πρακτικά της Επιστημονικής Συνάντησης για την Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας στον Ελλαδικό Χώρο (3^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ.)*, Θεσσαλονίκη, 12-16.11.2006 (υπό έκδοση).
- Ελευθεράτου, Στ. 2008. «Στοιχεία πολεοδομικής και οικιστικής οργάνωσης από το νότιο τμήμα της αρχαίας Αθήνας», στο *Βλίζος* 2008, 185-205.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 1976. «Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων Δελφών: Νομός Φωκίδας. Νομός Αιτωλοακαρνανίας», *ΑΔ* 31, Χρονικά Β'1, 161-172.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 1982. «Το Κάλλιο στην ύστερη αρχαιότητα», *ΑΕ, Αρχαιολογικά Χρονικά*, 1-13.
- Ζαχαριάδου, Ο. 2008. «Η ανατολική περιοχή της Αθήνας κατά τη ρωμαϊκή περίοδο», στο *Βλίζος* 2008, 153-166.
- Ζιρώ, Δ.Γ. 1991. *Ελευσίς. Η Κυρία Είσοδος του Ιερού της Ελευσίνας*. Αθήνα.
- Θέμελης, Π.Γ. 1969. «Το μιλιάριον του Επιταλίου», *ΑΕ, Χρονικά*, 16-17.
- Θέμελης, Π.Γ. 2002. «Υστερορωμαϊκή και Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», στο Π.Γ. Θέμελης – Β. Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία: Αστικός και Αγροτικός Χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα, 29-30.5.1998*, 20-58. Αθήνα.
- ΙΕΕ 1976. Εκδοτική Αθηνών (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΣΤ': *Ελληνισμός και Ρώμη*. Αθήνα.
- ΙΕΕ 1978. Εκδοτική Αθηνών (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος Ζ': *Βυζαντινός Ελληνισμός. Πρωτοβυζαντινοί Χρόνοι*. Αθήνα.
- Καλλιγιάς, Π.Γ. 2003. «Σταθμός Ακρόπολις», στο Λ. Παρλαμά - Ν.Χρ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Η Πόλη Κάτω από την Πόλη. Ευρήματα από τις Ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών (Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 2.2000-12.2001)*², 29-39. Αθήνα.
- Καραμεσίνη-Οικονομίδου, Μ. 1966. «Μία μαρτυρία δια την κάθοδον των Ερούλων εις την Σπάρτην το 267 μ.Χ. Εύρημα νομισμάτων των Λακεδαιμονίων», στο *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον*, τομ. Γ', 376-382, πίν. 121-123. Αθήνα.
- Καραμεσίνη-Οικονομίδου, Μ. 1967. «Συμβολή εις την μελέτην της Νομισματοκοπίας της Νικοπόλεως. Περιγραφή δύο «θησαυρών», *ΑΕ*, 93-114, πίν. 7-14.
- Καραμεσίνη-Οικονομίδου, Μ. 1971. «Χρονικά», *ΑΕ*, 42-51, πίν. ΚΣΤ' - ΚΗ'.
- Καραμεσίνη-Οικονομίδου, Μ. 1975. *Η Νομισματοκοπία της Νικοπόλεως*. Αθήνα.
- Κεραμόπουλλος, Α.Δ. 1917. *Θηβαϊκά*, *ΑΔ* 3.
- Κοιλάκου, Χ. 1994. «1^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων: Λειβαδειά», *ΑΔ* 49, Χρονικά Β'1, 123-125.
- Κοιλάκου, Χ. 1996. «1^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων: Εθνική οδός Αθηνών-Λαμίας (χλμ. θέση 103.00)-Κόμβος Ακραιφνίου», *ΑΔ* 51, Χρονικά Β'1, 84-85.
- Κοιλάκου, Χ. 1997. «1^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων: Ακραιφνιο, Εθνική οδός Αθηνών-Λαμίας», *ΑΔ* 52, Χρονικά Β'1, 123-128.
- Κοιλάκου, Χ. 1998. «1^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων: Ακραιφνιο, Εθνική οδός Αθηνών-Λαμίας, νότια πλευρά (χ.θ. 103)», *ΑΔ* 53, Χρονικά Β'1, 106-108.
- Κοιλάκου, Χ. 2003. «Οδικός άξονας: Πάτρα-Αθήνα-Θεσσαλονίκη-Εύζωνοι (ΠΑΘΕ). Διαπλάτυση Εθνικής οδού Αθηνών-Λαμίας: Ανασκαφική έρευνα στον κόμβο Ακραιφνίου», στο *Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα. Πρόγραμμα - Περιλήψεις* (Αρχαιολογική Συνάντηση Εργασίας), *Επιπεύργιο Θεσσαλονίκης, 18-20.9.2003*, 122-124. Θεσσαλονίκη.

- Κοιλάκου, Χ. 2004. «Οδικός άξονας: Πάτρα–Αθήνα–Θεσσαλονίκη–Εύζωνοι (ΠΑΘΕ). Διαπλάτυση Εθνικής οδού Αθηνών–Λαμίας: Ανασκαφική έρευνα στον κόμβο Ακραφνίου», στο Μπακιρτζής 2004, 214-216.
- Κοιλάκου, Χ. 2006. «Η Βοιωτία κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο (4^{ος}-7^{ος} αι.). Μια πρώτη προσέγγιση», *ΑΕΘΣΕ* 1 (2003), *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 27.2-2.3.2003*. τομ. ΙΙ, 1105-1118. Βόλος.
- Κουμανούδης, Σ.Ν. 1970. «Επιγραφαι έξ Αθηνών», *ΑΔ* 25, Α', Μελέτες, 54-86.
- Κουντούρη, Ε. 2001 (υπό έκδοση). «Θ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Χαιρώνεια», *ΑΔ* 56, Χρονικά Β' (υπό έκδοση).
- Κουντούρη, Ε. 2005 (υπό έκδοση). «Ταφικό σύνολο από την περιοχή της Χαιρώνειας», στο Αραβαντινός 2005 (υπό έκδοση).
- Κουντούρη, Ε. 2006. «Ανασκαφικές εργασίες στην Χαιρώνεια 2000-2002: Πρώτες εκτιμήσεις», *ΑΕΘΣΕ* 1 (2003), *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 27.2-2.3.2003*. τομ. ΙΙ, 779-797. Βόλος.
- Κουντούρη, Ε. 2008. «Χαιρώνεια», στο Βλαχοπούλου 2008, 254-259.
- Κουρίνου, Ε. 2000. *Σπάτη. Συμβολή στη Μνημειακή Τοπογραφία της (Ήρος. Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη 3)*. Αθήνα.
- Κρεμύδη-Σιοιλιάνου, Σ. 1996α. *Η Νομισματοκοπία της Ρωμαϊκής Αποικίας του Δίου (Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας 4)*. Αθήνα.
- Κρεμύδη-Σιοιλιάνου, Σ. 1996β. «Απόκρυψη «θησαυρών» σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης με αφορμή ένα μακεδονικό «θησαυρό» του 3^{ου} αι. μ.Χ.», στο *Χαρακτήρ. Αφιέρωμα στη Μάντω Οικονομίδου*, 123-138. Αθήνα.
- Κυλάφη, Μ. 2000. «Ελληνιστικοί και ρωμαϊκοί τάφοι στο Ακραίφνιο», στο Αραβαντινός – Χριστοπούλου 2000, 816-847.
- Λαζάρου, Α.Γ. 1988. «Θεσπίεις κατά Κοστοβώκων και στρατολογία Ελλήνων επί ρωμαιοκρατίας», στο Μπεκιάρης 1988, 291-306.
- Λώλος, Γ.Γ. 1999. «*Σιήλαιον άναπνοήν έχον ές τήν θάλασσαν*': το σιήλαιο του Ευριπίδη στη Σαλαμίνα», *Δωδώνη* 26.1, 287-326.
- Μαχαίρα, Β. 2000. «Το θέμα του ήρωα ιπέα στους επιτόμβιους βωμούς του Μουσείου Θηβών», στο Αραβαντινός – Χριστοπούλου 2000, 848-892.
- Μπακιρτζής, Χ. (επιμ.), 2004. *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Συνάντησης Εργασίας με θέμα: Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα, Επιταύργιο Θεσσαλονίκης, 18-20.9.2003*. Θεσσαλονίκη.
- Μπεκιάρης, Αλ. (επιμ.) 1988. *Επιτηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών. Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Θήβα, 10-14.9.1986*. Αθήνα.
- Μπούγια, Π. 2008. «Ρωμαϊκά ιερά της Μητρος θεών-Κυβέλης σε αθηναϊκές αστικές επαύλεις», στο Βλίζος 2008, 207-229.
- Μπουραζέλης, Κ. 2002 (υπό έκδοση). «Κύπριοι και άλλοι δωρητές στην ανάκτηση της Θήβας κατά την ελληνιστική περίοδο: μια νέα επιγραφή». στο Αραβαντινός – Κουντούρη 2002 (υπό έκδοση).
- Ντάσιος, Φ. 1993. «Έρευνες στη Νοτιοανατολική Φωκίδα», *Φωκικά Χρονικά* 5, 40-53.
- Οικονόμου-Λαπιάδο, Αν. *et alii* 1998. «Το Άργος κατά τη ρωμαϊκή και την παλαιοχριστιανική περίοδο: σύνθεση των αρχαιολογικών δεδομένων», στο *Pariente – Touchais* 1998, 327-336.
- Παπαγεωργιάδου-Μπάνη, Χ. 2007 (υπό έκδοση). «Οι νομισματικές μαρτυρίες για την Ήπειρο κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους» στο *Νομισματική και Οικονομική Ιστορία στην Ήπειρο κατά την Αρχαιότητα. Πρακτικά 1^{ου} διεθνούς συνεδρίου, Ιωάννινα, 3-7.10.2007* (υπό έκδοση).
- Παπαγεωργιάδου-Μπάνη, Χ. – Γιαννικαπάνη, Ε. – Ιακωβίδου, Α. – Μήκα, Μ. 2000. «Οι ρωμαϊκές αποικίες στην ελληνική Μακεδονία», στο Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Οβολός 4: Το Νόμισμα στο Μακεδονικό Χώρο. Πρακτικά της Β' Επιστημονικής Συνάντησης (Νομισματοκοπεία, Κυκλοφορία, Εικονογραφία, Ιστορία: Αρχαίοι, Βυζαντινοί και Νεότεροι χρόνοι)*, 157-169. Θεσσαλονίκη.
- Παπαχατζής, Ν.Δ. 1981. *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις*, Βιβλία 9-10 (Βοιωτικά και Φωκικά). Αθήνα.
- Παπαχατζής, Ν.Δ. 1992. «Η φύση και η καταγωγή της θεσσαλικής Ιωνίας και της πανελληνίας Αθηνάς», στα *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την Αρχαία Θεσσαλία στη Μνήμη του Δ.Ρ. Θεοχάρη, Βόλος, 29.10-1.11.1987*, 321-325. Αθήνα.

- Πέννα, Β. 1989. «Θησαυρός χάλκινων υστερορωμαϊκών νομισμάτων από νεκροταφείο της Αθήνας», στα *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου με θέμα: «Η Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο»*, Αθήνα, 15-17.9.1988, 261-277. Αθήνα.
- Πετρόπουλος, Μ. 1991. «Η Αιτωλοακαρνανία κατά τη ρωμαϊκή περίοδο», στα *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας*, Αγρίνιο, 21-23.10.1988, 93-125. Αγρίνιο.
- Πετρόπουλος, Μ. 2004. «Ρωμαϊκές Θέρμες κοντά στο Μεσολόγγι. Μετά από την ανασκαφή», στα *Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας*, Αγρίνιο, 29-31.3.2002, τ. Α΄, 413-432. Αγρίνιο.
- Πετρόπουλος, Μ. 2007. «Νικόπολις-Πάτρα μέσω Αιτωλοακαρνανίας», στο Κ. Ζάχος (επιμ.), *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη*, 11-15.9.2002, 175-211. Πρέβεζα.
- Πέτσας, Φ.Μ. 1974. «Χρονικά Αρχαιολογικά 1968-1970», *Μακεδονικά* 1Δ΄, 212-381.
- Πίκουλας, Γ.Α. 1984. «Η Tabula Peutingeriana και η χερσόνησος του Μαλέα», *Ηόρος* 2, 175-188.
- Πίκουλας, Γ.Α. 1985. «Επιγραφές από την Αρκαδία», *Ηόρος* 3, 85-91.
- Πίκουλας, Γ.Α. 1988. *Η Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα από τον 8^ο π.Χ. ως τον 4^ο μ.Χ. αιώνα. Συμβολή στην Τοπογραφία της (Ηόρος. Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη 1)*. Αθήνα.
- Πίκουλας, Γ.Α. 1995. *Οδικό Δίκτυο και Άμυνα. Από την Κόρινθο στο Άργος και την Αρκαδία (Ηόρος. Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη 2)*. Αθήνα.
- Πίκουλας, Γ.Α. 1992-1998. «Miliaria Peloponnesi», *Ηόρος* 10-12, 305-311.
- Πίκουλας, Γ.Α. 1999. «Από την άμαξα στο υποζύγιο και από την οδό στο καλντερίμι [Δρόμοι και μεταφορές στο Βυζάντιο και την Τουρκοκρατία]», *Ηόρος* 13, 245-258.
- Πίκουλας, Γ.Α. 2001. «Το οδικό δίκτυο της Λακωνίας. Χρονολόγηση, απαρχές και εξέλιξη», στο V. Mitsopoulos-Leon (επιμ.), *Forschungen in der Peloponnes. Akten des Symposions anlässlich der Feier "100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen"*, Athen, 5.3-7.3.1998, 325-330. Athen.
- Πίκουλας, Γ.Α. 2006. «Το αρχαίο οδικό δίκτυο της Πελοποννήσου. Επισήμανση, καταγραφή και μελέτη», στα *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικής Συνόδου Νότιας και Δυτικής Ελλάδος. ΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων - 6^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Πάτρα*, 9-12.6.1996, 259-262. Αθήνα.
- Σαμπετάϊ, Β. 1995. «Θ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Ακραιφνιο», *ΑΔ* 50, Χρονικά Β΄1, 301-304.
- Σαραγά, Ν. 2008. «Κτήριο των ρωμαϊκών χρόνων με εγκατάσταση επεξεργασίας σιτηρών», στο Βλίζος 2008, 231-246.
- Σαδικάκης, Θ.Χ. 1966. «Συμβολή εις την ιστορίαν της Ηπείρου κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους», *Ελληνικά* 19, 193-215.
- Σβορώνος, Ι.Ν. 1906. «Περιγραφικός κατάλογος των προσκτημάτων του Εθνικού Νομισματικού Μουσείου, από 1.9.1905 - 31.8.1906», *ΔΕΝΑ* 9, 251-334.
- Σταϊνχάουερ, Γ. 1992-1998. «Τρία μιλιάρια από τη Λακωνία», *Ηόρος* 10-12, 277-296.
- Τουράτσογλου, Γ. 1993. *Η Νομισματική Κυκλοφορία στην Αρχαία Μακεδονία (περ. 200 π.Χ.-268-286 μ.Χ.). Η Μαρτυρία των «Θησαυρών» (Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας 1)*. Αθήνα.
- Τουράτσογλου, Ι.Π. 2006. *Η Ελλάς και τα Βαλκάνια πριν από τα τέλη της Αρχαιότητας (Απόπειρα Ιστοριοοικονομικής Προσέγγισης για μια Εποχή σε Κρίση και Μετάλλαξη). Με Αφορμή το «Θησαυρό» Λάρισα/1992 / Touratsoglou, I.P. 2006. Greece and the Balkans Before the End of Antiquity (An Approach to History and Economics in an Age of Crisis and Mutation). Prompted by the Larisa/1992 hoard (Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας 8/ Bibliotheca of the Hellenic Numismatic Society 8)*. Αθήνα/Athens.
- Τουράτσογλου, Ι. – Σιδηρόπουλος, Κλ. 2000. «Οι νομισματικοί «θησαυροί» της ρωμαϊκής Κρήτης: μία πρώτη προσέγγιση», στο Αλ. Καρέτσου (επιμ.), *Πεπραγμένα του Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο*, 9-14.9.1996, Α3: *Προϊστορική και Αρχαία Ελληνική Περίοδος*, 287-296. Ηράκλειο.
- Τραυλός, Ι.Ν. 1954. «Ανασκαφαι εν Ελευσίνι», *ΠΙΑΕ*, 66-71.
- Τσονιώτης, Ν. 2008. «Νέα στοιχεία για το υστερορωμαϊκό τείχος της Αθήνας», στο Βλίζος 2008, 55-74.
- Τσούρτη-Κούλη, Η. 1971. «Συλλογή Βασιλείου Παπαβλασόπουλου», *ΑΔ* 26, Α΄ - Μελέται, 133-176.

- Τσώτα, Ε. – Ζαχαριάς, Ν. – Mommsen, H. 2006 (υπό έκδοση). «Υστερο ρωμαϊκό εργαστήριο παραγωγής πήλινων προϊόντων στην Τανάγρα. Προκαταρκτική παρουσίαση στοιχείων», στο Δρούγου – Μπακιριτζή 2006 (υπό έκδοση).
- Φιλιππάκη, Β. – Συμεώνογλου, Σ. – Φαράκλας, Ν. 1967. «Αρχαιότητες και μνημεία Βοιωτίας», *ΑΔ* 22, Χρονικά Β'1, 225-247.
- Χαμηλάκη, Κ. 2005 (υπό έκδοση). «Αρχιτεκτονικά μέλη στο Μουσείο Σχηματαρίου και η σχέση τους με την τοπογραφία της αρχαίας Τανάγρας», στο Αραβαντινός 2005 (υπό έκδοση).
- Χαμηλάκη, Κ. 2006 (υπό έκδοση). «Κεραμική από νεκροταφείο της ύστερης αρχαιότητας στο Δήλιον Βοιωτίας», στο Δρούγου – Μπακιριτζή 2006 (υπό έκδοση).
- Χαμηλάκη, Κ. 2009. «Νεκροταφείο στο λόφο Αγριλεζα στο Δήλεσι Βοιωτίας», στο *ΑΕΘΣΕ* 2 (2006), *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος, 16-19.3.2006*. τομ. ΙΙ, 1161-1180. Βόλος.
- Χαραμή, Αλ. 1993. «Θ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Χαϊρώνεια», *ΑΔ* 48, Χρονικά Β'1, 181-182.
- Χαραμή, Αλ. 1995. «Θ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Θήβα (οικόπεδο 2^ο Λυκείου)», *ΑΔ* 50, Χρονικά Β'1, 288-290.
- Χαραμή, Αλ. 2005 (υπό έκδοση). «Επιγραφή από το Δήλεσι», στο Αραβαντινός 2005 (υπό έκδοση).
- Χαραμή, Αλ. 2008. «Τανάγρα και Ταναγραϊκή», στο Βλαχόπουλος 2008, 228-233.
- Χρήστου, Χρ. 1963. «Ανασκαφή Αφυσού», *ΠΑΕ*, 130-136.
- Χριστοπούλου, Αλ. (επιμ.) 1995. *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών. Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Λιβαδειά, 6-10.9.1992*. Αθήνα.
- Χρυσός, Ε. 1981. «Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 23, 9-104.
- Accame, S. 1946. *Il Dominio Romano in Grecia dalla Guerra Acaica ad Augusto*. Roma.
- Adler, W. – Tuffin, P. 2002. *The Chronography of George Synkellos. A Byzantine Chronicle of Universal History from the Creation*. Oxford.
- Alcock, S.E. 1989. «Roman Imperialism in the Greek Landscape», *JRA* 2, 5-34.
- Alcock, S.E. 1993. *Graecia Capta. The Landscapes of Roman Greece*. Cambridge.
- Alcock, S.E. 1997. «Changes on the ground in early imperial Boeotia», στο J. Bintliff (επιμ.), *Recent Developments in the History and Archaeology of Central Greece. Proceedings of the 6th International Boeotian Conference (BAR IS Suppl. 666)*, 287-303. Oxford.
- Alföldi, A. 1937. «Die Hauptereignisse der Jahre 253-261 n. Chr. im Spiegel der Münzprägung», *Berytus* 4, 41-67.
- Alföldi, A. 1939α. «The Invasions of Peoples from the Rhine to the Black Sea», στο Cook *et alii* 1939, 138-164.
- Alföldi, A. 1939β. «The Sources for the Gothic Invasions of the Years 260-270», στο Cook *et alii* 1939, 721-723.
- Alföldi, A. 1967. *Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts n. Chr.* Darmstadt.
- Alföldy, G. 1976. «Η κρίση του 3^{ου} αι. μ.Χ. (235-284 μ.Χ.)», στο *IEE* 1976, 584-614.
- Alföldy, G. 1979. *Römische Sozialgeschichte*². Wiesbaden.
- Alföldy, G. 1989. *Die Krise des römischen Reiches*. Stuttgart.
- Argoud, G. – Roesch, P. (επιμ.), 1985. *La Béotie Antique. Actes du Colloque International du Centre National de la Recherche Scientifique, Lyon – Saint-Étienne, 16-20.5.1983*. Paris.
- Armstrong, D. 1987. «Gallienus in Athens, 264», *ZPE* 70, 235-258.
- Avraméa, A. 1997. *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle: changements et persistances (Byzantina Sorbonensia 15)*. Paris.
- Baladié, R. 1980. *Le Péloponnèse de Strabon: Étude de géographie historique*. Paris.
- Baldini Lippolis, I. 1995. «La monumentalizzazione tardoantica di Atene», *Ostraka* 4, 169-190.
- Barker, E.H. 1820. *Αρκαδίου, Περί Τόπων*. Leipzig.
- Barnes, T.D. 1995. «The sources of the Historia Augusta (1967-1992)», στο G. Bonamente – G. Paci (επιμ.), *Historiae Augustae Colloquium Maceratense. Atti dei Convegna Internazionali sulla «Historia Augusta» (Historiae Augustae Colloquia N.S. III 1992)*, 1-28. Bari.
- Bechert, T. 1999. *Die Provinzen des römischen Reiches. Einführung und Überblick*. Mainz am Rhein.

- Beister, H. – Buckler, J. (επιμ.) 1989. *Boiotika. Vorträge vom 5. Internationalen Bötien-Kolloquium zu Ehren von Prof. Dr. S. Lauffer. Institut für Alte Geschichte, Ludwig-Maximilians Universität München, 13-17.6.1986*. München.
- Bellinger, A.R. 1943. «The Numismatic Evidence from Dura Europus», *Berytus* 8, 61-71.
- Bernhardt, R. 1971. *Imperium und Eleutheria. Die römische Politik gegenüber den freien Städten des griechischen Ostens*. Hamburg.
- Besly, E. – Bland, R. 1983. *The Cunetio Treasure. Roman Coinage of the Third Century AD*. London.
- Biers, J.C. 1985. *Corinth XVII. The Great Bath on the Lechaion Road*. Princeton, New Jersey.
- Bintliff, J. 1985. «The Development of Settlement in South-West Boeotia», στο Argoud – Roesch 1985, 49-70.
- Bintliff, J. 1991. «The Roman Countryside in Central Greece: Observations and Theories from the Boeotia Survey (1978-1987)», στο G. Barkers – J. Lloyd (επιμ.), *Roman Landscapes: Archaeological Survey in the Mediterranean Region*, 122-132. London: British School at Rome.
- Bintliff, J. 1999. «Pattern and process in the city landscapes of Boeotia from Geometric to Late Roman times», στο M. Brunet (επιμ.), *Territoires des Cités Grecques. Actes de la Table Ronde Internationale Organisée par l'Ecole Française d'Athènes, 31.10-3.11.1991 (BCH Suppl. 34)*, 15-33.
- Bintliff, J. 2004. «Town and Chora of Thespieae in the Imperial Age», στο L. de Ligt – E.A. Hemelrijk – H.W. Singor (επιμ.), *Roman Rule and Civic Life: Local and Regional Perspectives. Proceedings of the Fourth Workshop of the International Network "Impact of Empire (Roman Empire, c. 200 B.C.-A.D. 476)"*, Leiden, 25-28.6.2003, 199-229. Amsterdam.
- Bintliff, J. 2005. «The Leiden University ancient cities of Boeotia Project: 2005 Season at Tanagra», *Pharos* 13, 29-38.
- Bintliff, J. *et alii* 2001. «The Leiden ancient cities of Boeotia Project: Preliminary Report on the 2001 Season», *Pharos* 9, 33-74.
- Bintliff, J. *et alii* 2003. «The Leiden-Ljubljana Tanagra Project: The 2003 Season», *Pharos* 11, 35-43.
- Bintliff, J. – Howard, Ph. - Snodgrass, A. 2007. *Testing the Hinterland: the Work of the Boeotia Survey (1989-1991) in the Southern Approaches to the City of Thespiæi*. University of Cambridge.
- Bintliff, J. – Slapšak, B. 2006. «The Leiden-Ljubljana ancient cities of Boeotia Project: Season 2006», *Pharos* 14, 15-27.
- Bintliff, J. – Slapšak, B. 2007. «Tanagra: La ville et la campagne environnante à la lumière des nouvelles méthodes de prospection, par les universités de Leyde et de Ljubljana», στο V. Jeammet (επιμ.), *Tanagras. De l'Objet de Collection à l'Objet Archéologique. Actes du Colloque Organisé par le Musée du Louvre à la Bibliothèque Nationale de France, 22.11.2003*, 101-115. Paris.
- Bintliff, J.L. – Snodgrass, A.M. 1985. «The Cambridge/Bradford Boeotian Expedition: The First Four Years», *JFA* 12, 123-161.
- Bintliff, J.L. – Snodgrass, A.M. 1986. «Ἡ Ἐφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Θεοπετές», *ΑΔ* 41, Χρονικά, 51-55.
- Bintliff, J.L. – Snodgrass, A.M. 1988. «The End of the Roman Countryside: a View from the East», στο R. Jones *et alii* (επιμ.), *First Millennium Papers: Western Europe in the First Millennium AD, BAR IS Suppl. 401*, 175-217. Oxford.
- Bintliff, J.L. – Snodgrass, A.M. 1989. «From polis to chorion in South-West Boeotia», στο Beister – Buckler 1989, 285-299.
- Bizard, L. 1905. «Inscriptions de Béotie», *BCH* 29, 99-104.
- BMC: Head, B.V. 1884. *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum: Central Greece (Locris, Phocis, Boeotia and Euboea)*. London.
- Bon, A. 1937. «Forteresses médiévales de la Grèce centrale», *BCH* 61, 136-208.
- Bonanno-Αραβαντινού, Μ. 1988. «Οι σαρκοφάγοι ρωμαϊκής εποχής της Βοιωτίας. Συνοπτική θεώρηση», στο Μπεκιάρης 1988, 307-324.
- Bonanno-Aravantinos, M. 1993. «Il mito di Ifigenia in Tauride sui sarcofagi attici di età romana», στο G. Koch (επιμ.), *Grabeskunst der römischen Kaiserzeit*, 67-76. Mainz am Rhein.

- Bonanno-Aravantinos, M. 1997. «Due ritratti di età antonina nel Museo Archeologico di Tebe», στο J. Bouzek – I. Ondřejová (επιμ.), *Roman Portraits, Artistic and Literary. Acts of the Third International Conference on the Roman Portraits, Prague, 25-29.9.1989*, 57-61. Mainz am Rhein.
- Bonanno-Aravantinos, M. 2000α. «I ritratti di età romana della Beozia. Considerazioni preliminari, στο Αραβαντινός – Χριστοπούλου 2000, 764-815.
- Bonanno-Aravantinos, M. 2000β (υπό έκδοση). «Sculpture da Livadeià», στο Αραβαντινός 2000 (υπό έκδοση).
- Bonanno-Aravantinos, M. 2002 (υπό έκδοση). «Stele funerarie di età ellenistiche e romana da Tebe», στο Αραβαντινός – Κουντούρη 2002 (υπό έκδοση).
- Bonanno-Aravantinos, M. 2008α. «Culti Orientali in Beozia: Le testimonianze archeologiche», στο B. Palma Venetucci (επιμ.), *Culti Orientali tra Scavo e Collezionismo*, 235-245. Roma.
- Bonanno-Aραβαντινού, M. 2008β. «Ο Ελικώνας και η περιοχή του», στο Βλαχόπουλος 2008, 260-269.
- Bonanno-Aravantinos, M. 2009α. «Stele funerarie di età romana da Tanagra con raffigurazione di personaggi legati alla sfera religiosa», στο *ΑΕΘΣΕ 2* (2006), *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος, 16-19.3.2006*. τομ. II, 1145-1159. Βόλος.
- Bonanno-Aravantinos, M. 2009β (υπό έκδοση). «The funerary stele of Theodoros: a new evidence of Roman painting from Thebes», στο Ph. Jockey (επιμ.), *Les Arts de la Couleur en Grèce Ancienne... et Ailleurs, Colloque International, École Française d'Athènes, 23-25.4.2009* (υπό έκδοση).
- Bonanno-Aravantinos, M. 2009γ (υπό έκδοση). «La scultura della Beozia in età romana: importazioni e produzioni locali», στο Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού – Π. Καραναστάση – Δ. Δαμάσκος (επιμ.), *Κλασική Παράδοση και Νεώτερα Στοιχεία στην Πλαστική της Ρωμαϊκής Ελλάδας, Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 7-9.5.2009* (υπό έκδοση).
- Bonanno-Aravantinos, M. 2009δ (υπό έκδοση). «Trofei di età romana in Beozia: una base da Livadeia», στο M. José Pérez del Castillo – M. José Merchán García (επιμ.), *XIth International Colloquium on Roman Provincial Art "Rome and the Provinces: models and diffusion", Mérida, Museo Nacional de Arte Romano, 18-21.5.2009* (υπό έκδοση).
- Bookidis, N. – Stroud, R.S. 1997. *Corinth XVIII.III. The Sanctuary of Demeter and Kore: Topography and Architecture*. Princeton, New Jersey.
- Brandt, H. 1999. «Dexipp und die Geschichtsschreibung des 3. Jh. n. Chr.», στο M. Zimmermann (επιμ.), *Geschichtsschreibung und politischer Wandel im 3. Jh. n. Chr., Kolloquium zu Ehren von K.-E. Petzold anlässlich seines 80. Geburtstags (Historia, Einzelschriften 127)*, 169-181. Stuttgart.
- Bressan, M. – Malacrino, C. 2005 (υπό έκδοση). «The theatre and its roman transformations in the context of the topography of Chaironeia. Contribution to the knowledge of the Romanization of Boeotia», στο Αραβαντινός 2005 (υπό έκδοση).
- Brockmeyer, N. 1975. «Die *Villa rustica* als Wirtschaftsform und die Ideologisierung der Landwirtschaft», *Ancient Society* 6, 213-228.
- Broneer, O. 1954. *Corinth I.IV. The South Stoa and its Roman Successors, The Roman Bath*. Princeton, New Jersey.
- Burn, A.R. 1949. «Helikon in History: A Study in Greek Mountain Topography», *BSA* 44, 313-323.
- Burns, T.S. 1994. *Barbarians within the Gates of Rome: A Study of Roman Military Policy and the Barbarians ca. AD 375-425*. Bloomington.
- Callu, J.-P. 1975. «Approches numismatiques de l'histoire du 3e. siècle (238-311)», *ANRW* II.2, 594-613. Berlin – New York.
- Camp, J. McK. 2001. *The Archaeology of Athens*. New Haven London.
- Camp, J. McK. 2004. *Η Αρχαία Αγορά της Αθήνας. Οι Ανασκαφές στην Καρδιά της Κλασικής Πόλης*. Αθήνα.
- Carrié, J.-M. – Ferrary, J.-L. – Scheid, J. «Χερσόνησος του Αίμου. Η ρωμαϊκή διοίκηση», στο *IEE* 1976, 137-157.
- Carson, R.A.G. 1968. «The Hâma hoard and the eastern mints of Valerian and Gallienus», *Berytus* 17, 123-142.
- Carson, R.A.G. 1990. *Coins of the Roman Empire*. London – New York.
- Cartledge, P. – Spawforth, A. 1989. *Hellenistic and Roman Sparta: A Tale of Two Cities*. London.
- Castrén, P. 1989. «The Post-Herulian Revival of Athens», στο Walker – Cameron 1989, 69-75.

- Castrén, P. 1994α. «General Aspects of Life in Post-Herulian Athens», στο Castrén 1994β, 1-15.
- Castrén, P. (επιμ.), 1994β. *Post-Herulian Athens: Aspects of Life and Culture in Athens, A.D. 267-529 (Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens I)*. Helsinki.
- Castrén, P. 1999. «Paganism and Christianity in Athens and vicinity during the Fourth to Sixth Centuries A.D.», στο G.P. Brogiolo & B. Ward-Perkins (επιμ.), *The Idea of the Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, 211-224. Leiden.
- Cavanagh, W. – Grouvel, J. *et alii* (επιμ.), 2002. *The Laconia Survey. Continuity and Change in a Greek Rural Landscape (BSA Suppl. 26)*. London.
- Cherf, W.J. 1987. «The Roman Borders between Achaia and Macedonia», *Chiron* 17, 135-142.
- Cherf, W.J. 1991. «The History of the Isthmus corridor during the roman period: the first through the mid-sixth centuries A.D.», στο Ed.W. Kaseř – G.J. Szemler – N.C. Wilkie – P.W. Wallace (επιμ.), *The Great Isthmus Corridor Route. Explorations of the Phokis – Doris Expedition*, 134-144. Dubuque, Iowa.
- Christol, M. 1975. «Les règnes de Valérien et de Gallien (253-268): travaux d'ensemble, questions chronologiques», *ANRW* II.2, 803-827. Berlin – New York.
- Cook S.A. *et alii* (επιμ.), 1939. *The Cambridge Ancient History XII (1939): The Imperial Crisis and Recovery AD 193-324*. Cambridge (ανατ. 1971, ανατ. 1999).
- Crawford, M.H. 1975. «Finance, Coinage and Money from the Severans to Constantine», *ANRW* II.2, 560-593. Berlin – New York.
- Cuntz, O. (επιμ.), 1929. *Itineraria Romana I: Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*. Stuttgart [ανατ. 1990].
- Day, J. 1942. *An Economic History of Athens Under Roman Domination*. New York.
- de Blois, L. 1976. *The Policy of the Emperor Gallienus*. Leiden.
- de Blois, L. 1984. «The Third Century Crisis and the Greek Elite in the Roman Empire», *Historia* 33, 358-377.
- de Ridder, A. 1922. «Fouilles de Thespies et de l'Hiéron des Muses de l'Hélicon. Monuments figures», *BCH* 46, 217-306.
- Demougeot, É. 1969. *La Formation de l'Europe et les Invasions Barbares. I. Des Origines Germaniques à l'Avenement de Dioclétien*. Paris.
- Desbordes, Ol. – Ratti, St. (επιμ.), 2000. *Histoire Auguste IV.2. Vies des deux Valériens et des deux Galliens* (μετάφραση και σχόλια St. Ratti). Paris.
- Di Branco, M. 2008. «Tra Amfione e Achille. Realtà e mitologia della difesa di Atene dal III al IV secolo d.C.», στο S. Estienne – D. Jaillard – N. Lubtchansky – Cl. Pouzadoux (επιμ.), *Image et Religion dans l'Antiquité Gréco-romaine. Actes du Colloque Organisé par l'École Française de Rome, l'École Française d'Athènes, l'ArScAn, l'Équipe ESPRI et l'ACI Jeunes Chercheurs ICAR, Rome, 11-13.12.2003 (Collection du Centre Jean Bérard 28)*, 289-299. Naples.
- Dietz K. 1998. s.v. «Heruli», *DNP* 5, στ. 504-505.
- Dindorf, G. (επιμ.), 1829. *Georgius Syncellus*, τομ. I. Bonn.
- Dindorf, L. (επιμ.), 1870. Ioannes Zonaras, *Epitome historiarum*, τομ. III. Leipzig.
- Dittenberger, W. – Purgold, K. 1896. *Die Inschriften von Olympia*, στο E. Curtius – Fr. Adler (επιμ.), *Die Ausgrabungen zu Olympia V*. Berlin.
- Dodgeon, M.H. – Lieu, S.N.C. 1991. *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars. Part I (AD 226-363): A Documentary History*. London.
- Dolley, R.H.M. – O'Donovan, O.M.A. 1962. «The 1961 Beachy Head (Bullock Down) hoard of third-century coins of the Central and Gallic Empires», *NC*, 163-188.
- Doukellis, P.N. – Mendoni, L.G. (επιμ.), 1994. *Structures Rurales et Sociétés Antiques. Actes du Colloque de Corfu, 14-16.5.1992*. Besançon.
- Dunn, A. 2007. «The Survey of Thisve-Kastorion (The Urban Site: 2006)», *BBBS*, 33, 35-39.
- Dunn, A. 2008. «Thisve-Kastorion: Town, Territorium and Loci of Maritime Traffic (report on fieldwork conducted in 2007)», *BBBS* 34, 33-39.
- Elks, K.J.J. 1975. «The eastern mints of Valerian and Gallienus: the evidence of two new hoards from western Turkey», *NC*, 91-109.

- Engels, D. 1990. *Roman Corinth. An Alternative Model for the Classical City*. Chicago – London.
- FdD III.1: Bourguet, É. 1929. *Inscriptions de l'Entrée du Sanctuaire au Trésor des Athéniens*, Fasc. I, FdD III. *Épigraphie*. Paris.
- Fellmeth, Ul. 2001. s.v. «Tabula Peutingeriana», *DNP* 11, στ. 1197-1198.
- Felsch, R.C.S. – Kienast, H.J. – Schuler, H. 1980. «Apollon und Artemis oder Artemis und Apollon? Bericht von den Grabungen im neu entdeckten Heiligtum bei Kalapodi 1973-1977», *AA*, 38-123.
- Felten, Fl. – Wurster, W.W. 1975. *Alt-Ägina I.2. Die spätrömische Akropolismauer*. Mainz.
- FGrHist II.A: Jacoby, F. 1926. *Die Fragmente der griechischen Historiker II.A (testimonia – fragmenta)*. Berlin.
- FHG III: Müller, K. 1874. *Fragmenta Historicorum Graecorum III*. Paris.
- Fiehn, K. 1936. s.v. «Thespeia», *RE* VI.A.1, στ. 37-59.
- Forsell, R. 1996. «The villa», στο B. Wells – C. Runnels (επιμ.), *The Berbati-Limnes Archaeological Survey 1988-1990 (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, series in 4°, XLIV)*, 338-340. Stockholm.
- Forsén, B. – Karivieri, A. 2003. «The Roman-Early Modern Periods – Conclusions», στο J. Forsén – B. Forsén (επιμ.), *The Asea Valley. An Arcadian Mountain Valley from the Palaeolithic Period until Modern Times (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, series in 4°, LI)*, 307-331. Stockholm.
- Fossey, J.M. 1973. «The Copaic Basin in the 2nd Century A.D.», *Vestigia* 17, 451-455.
- Fossey, J.M. 1979. The Cities of the Kopais in the Roman Period, *ANRW* II.7.1, 549-591. Berlin – New York.
- Fossey, J.M. (επιμ.), 1981. *Khostia 1980A. Preliminary Report on the First Season of Canadian Excavations at Khóstia, Boiotia, Central Greece (McGill University Monographs in Classical Archaeology and History No. 1)*. Montréal.
- Fossey, J.M. 1982. «The City Archive at Koroneia, Boiotia», *Euphrosyne* NS 11, 45-59.
- Fossey, J.M. 1988. *Topography and Population of ancient Boiotia*. Chicago.
- Fossey, J.M. 1991. *Épigraphica Boeotica I. Studies in Boiotian Inscriptions*. Amsterdam.
- Fossey, J.M. 1986α. *The Ancient Topography of Eastern Phokis*. Amsterdam.
- Fossey, J.M. 1986β. «Some Imperial Statue Bases from the South West Kopais», στο H. Kalcyk – Br. Gullath – A. Graeber (επιμ.), *Studien zur alten Geschichte. Festschrift für S. Lauffer zum 70. Geburtstag I*, 245-260. Roma.
- Fossey, J.M. 1987. «Η εξέλιξις και η ιστορική σημασία της αφιερώσεως αυτοκρατορικών αγαλμάτων υπό βοιωτικών πόλεων», στα *Πρακτικά του Η' Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής και Λατινικής Επιγραφικής, Αθήνα, 3-9.10.1982*, τμ. Β', 199-205. Αθήνα. Το άρθρο αναδημοσιεύτηκε στον Fossey 1991, 112-118 (αριθ. 9).
- Fossey, J.M. (επιμ.), 1996. *Boeotia Antiqua VI. Proceedings of the 8th International Conference on Boiotian Antiquities, held at Loyola University of Chicago, 24-26.5.1995 (McGill University Monographs in Classical Archaeology and History No. 18)*. Amsterdam.
- Fossey, J.M. – Gauvin, G. 1985. «Les fortifications de l'acropole de Chéronée», στο J.M. Fossey – H. Giroux (επιμ.), *Proceedings of the Third International Conference on Boiotian Antiquities, Montréal – Québec, 31.10-4.11.1979 (McGill University Monographs in Classical Archaeology and History No. 2)*, 41-75. Amsterdam.
- Fowden, G. 1988. «City and Mountain in Late Roman Attica», *JHS* 108, 48-59.
- Fowden, G. 1990. «The Athenian Agora and the Progress of Christianity», *JRA* 3, 494-501.
- Frantz, A. 1965. «From Paganism to Christianity in the Temples of Athens», *DOP* 19, 185-205.
- Frantz, A. 1988. *The Athenian Agora XXIV. Late Antiquity: A.D. 267-700*. Princeton, New Jersey.
- Frazer, J.G. 1898. *Pausanias's Description of Greece Vol. V (Commentary on books IX, X)*. London.
- Freitag, Kl. 1999. *Der Golf von Korinth. Historisch-topographische Untersuchungen von der Archaik bis in das 1. Jh. v. Chr.* München.
- García Moreno, L.A. 1996. «Los godos en la Historia Augusta (Vitae Gallieni, Claudii y quadrigae tyrannorum)», στο G. Bonamente – M. Mayer (επιμ.), *Historiae Augustae Colloquium Barcinonense. Acti Convegna Internazionali sulla «Historia Augusta» (Historiae Augustae Colloquia N.S. IV)*, 235-251. Bari.

- Gehrke, H.J. 1996. «Thisbe in Boiotien. Eine Fallstudie zum Thema ‘Griechische Polis und Römisches Imperium’», στο E.G. Schmidt (επιμ.), *Griechenland und Rom: vergleichende Untersuchungen zu Entwicklungstendenzen und -höhepunkten der antiken Geschichte, Kunst und Literatur*, 117-130. Tbilissi.
- Göbl, R. 1951. «Der Aufbau der römischen Münzprägung in der Kaiserzeit. V/1 Valerianus and Gallienus (253-260)», *NZ* 74, 8-45.
- Göbl, R. 1953. «Der Aufbau der römischen Münzprägung in der Kaiserzeit. V/2 Gallienus als Alleinherrscher», *NZ* 75, 5-35.
- Goldman, H. 1931. *Excavations at Eutresis in Boeotia*. Cambridge, Mass.
- Gomme, A.W. 1911-1912. «The Topography of Boeotia and the theories of M. Bérard», *BSA* 18, 189-210.
- Gregory, T. 1982. «The fortified cities of Byzantine Greece», *Archaeology* 35.1, 14-21.
- Gregory, T.E. 1993. *Isthmia V. The Hexamilion and the Fortress*. Princeton, New Jersey.
- Gruben, G. 1964. «Das Quellhaus von Megara», *AA* 19, A' – Μελέται, 37-41.
- Grunauer-von Hoerschelmann, S. 1978. *Die Münzprägung der Lakedaimonier (AMUGS 7)*. Berlin.
- Gullath, Br. 1982. *Untersuchungen zur Geschichte Boiotiens in der Zeit Alexanders und der Diadochen*. Frankfurt am Main – Bern.
- Hammond, N.G.L. 1954. «The Main Road from Boeotia to the Peloponnese through the Northern Megarid», *BSA* 49, 103-122.
- Harris, J.M. 1941. «Coins found at Corinth», *Hesperia* 10, 143-162.
- Hatzfeld, J. 1919. *Les Trafiquants Italiens dans l'Orient Hellénique*. Paris.
- Hatzopoulos, M.B. 1996. *Macedonian Institutions under the Kings. A Historical and Epigraphic Study I (Μελετήματα 22)*. Athens.
- HCC IV: Robertson, A.S. (επιμ.) 1978. *Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet, University of Glasgow IV*. Glasgow – London – New York.
- Head, B.V. 1881. «On the Chronological Sequence of the Coins of Boiotia», *NC*, 177-275.
- Hellner, N. 2004. «Die Krene (κρήνη) von Megara», *AM* 119, 163-218.
- Herbert, Sh. – Kase, E.W. 1977. «Αρχαιότητες και Μνημεία Φωκίδος και Αιτωλοακαρνανίας: Kallion», *AA* 32, Χρονικά Β'1, 114-115.
- Höjte, J.M. 2005. *Roman Imperial Statue Bases from Augustus to Commodus*. Gylling.
- Hoepfner, W. 1976. *Kerameikos X. Das Pompeion und seine Nachfolgerbauten*. Berlin.
- Jameson, M.H. – Runnels, C.N. – van Andel, T.H. 1994. *A Greek Countryside: The Southern Argolid from Prehistory to the Present Day (Argolid Exploration Project)*. Stanford California.
- Jannoray, J. 1940-1941. «Nouvelles inscriptions de Lébadée», *BCH* 64-65, 36-59.
- Johnston, D.E. 1979. *Roman Villas*. Aylesbury.
- Jones, C.P. 1970. «A Leading family of Roman Thespieae», *HSPH* 74, 223-255.
- Jones, C.P. 1971. «The levy at Thespieae under Marcus Aurelius», *GrRomByzS* 12, 45-48.
- Jones, T.B. 1963. «A Numismatic Riddle: The So-called Greek Imperials», *Proceedings of the American Philosophical Society* 107, 308-347.
- Kahrstedt, U. 1954. *Das wirtschaftliche Gesicht Griechenlands in der Kaiserzeit. Kleinstadt, Villa und Domäne*. Berne.
- Kantiréa, M. 2007. *Les Dieux et les Dieux Augustes. Le Culte Impérial en Grèce sous les Julio-claudiens et les Flaviens. Études Epigraphiques et Archéologiques (Μελετήματα 50)*. Athènes.
- Kapetanopoulos, E. 1983. «Some Remarks on Athens of about 270», *AAA* 16, 51-57.
- Karatzeni, V. 2001. «Epirus in the Roman Era», στο J. Isager (επιμ.), *Foundation and Destruction. Nikopolis and Northwestern Greece: the Archaeological Evidence for the City Destructions, the Foundation of Nikopolis and the Synoecism*, 163-179. Aarhus.
- Karivieri, A. 1996. *The Athenian Lamp Industry in Late Antiquity (Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens V)*. Helsinki.
- Kent, J.H. 1966. *Corinth VIII.III. The Inscriptions. 1926-1950*. Princeton, New Jersey. Kienast, D. 1990. *Römische Kaisertabelle*. Darmstadt.

- King, C.E. 1982. «The Rome mint during the reign of Gallienus», στο T. Hackens - R. Weiller (επιμ.), *Proceedings of the 9th International Congress of Numismatics, Bern 1979*, 467-485. Louvain-La-Neuve – Luxembourg.
- Kirsten, E. 1950. s.v. «Plataiai», *RE* XX.2, στ. 2255-2332.
- Klose, D.O.A. 2005. «Festivals and Games in the Cities of the East during the Roman Empire», στο Chr. Howgego – V. Heuchert – A. Burnett (επιμ.), *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, 125-133. Oxford.
- Knoepfler, D. 1992. «Sept années de recherches sur l'épigraphie de la Béotie (1985-1991)», *Chiron* 22, 411-503.
- Knoepfler, D. 1999. «L'épigraphie de la Grèce centro-méridionale (Eubée, Béotie, Phocide et pays voisins, Delphes). Publications récents, documents inédits, travaux en cours», στο *Atti del XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina, Roma, 18-24.9.1997*, 229-255. Roma.
- Koerte, G. 1878. «Die antiken Sculpturen aus Boeotien», *AM* 3, 301-422.
- Konecny, A. – Aravantinos, V. – Marchese, R.T. 2003. «Plataiai in Boiotia. A Preliminary Report of the 1996-2001 Campaigns», *Hesperia* 72, 281-320.
- Konecny, A. (υπό έκδοσης). «The Walls of Plataiai: A Preliminary Report», στο *Ninth International Conference on Boeotian Antiquities, University of Manitoba, Canada, 10.1998* (υπό έκδοσης).
- Konecny, A. 1998. «Der Plataiai Survey, 1996-1997», *ÖjhBeibl* 67, στ. 53-62.
- Konecny, A.L. – Boyd, M.J. - Marchese, R.T. – Aravantinos, V. 2008. «Plataiai in Boiotia: A Preliminary Report on Geophysical and Field Surveys Conducted in 2002-2005», *Hesperia* 77, 43-71.
- Kotula, T. 1991. «Nέσσος et Νάϊσσος: problème topographique et historique des campagnes de Gallien et de Claude II contre les Goths», *Eos* 79, 237-243.
- Kremydi-Sicilianou, S. 2004. «Patterns of Monetary Circulation in Roman Macedonia: The Hoard Evidence», *Eulimene* 5, 135-149.
- Kroll, J.H. – Miles, G.C. – Miller, St.G. 1973. «An Early Byzantine and a Late Turkish Hoard from the Athenian Agora», *Hesperia* 42, 301-311.
- Kroll, J.H. 1973. «The Eleusis Hoard of Athenian Imperial Coins and Some Deposits from the Athenian Agora», *Hesperia* 42, 312-333.
- Kroll, J.H. 1993. *The Athenian Agora XXVI. The Greek Coins* (with contributions by A.S. Walker). Princeton, New Jersey.
- Kubitschek, J.W. 1894. s.v. «Antoninianus», *RE* I.2, στ. 2568-2571.
- Kubitschek, J.W. 1919. s.v. «Karten», *RE* X.2, στ. 2126-2143.
- Kübler, K. 1931. «Mitteilungen aus dem Kerameikos V. Spätantike Stempelkeramik», *AM* 56, 75-86.
- Kulikowski, M. 2007. *Rome's Gothic Wars from the Third Century to Alaric*. Cambridge University.
- Larsen, J.A.O. 1938. «Roman Greece», στο Fr. Tenney (επιμ.), *An Economic Survey of Ancient Rome IV*, 259-498. Baltimore.
- Lauffer, S. (επιμ.), 1971. *Diokletians Preisedikt*. Berlin.
- Lazenby, J.-Fr. – Hope Simpson, R. 1972. «Greco-Roman Times: Literary Tradition and Topographical Commentary», στο McDonald – Rapp Jr. 1972, 81-99.
- Leake, W.M. 1835. *Travels in Northern Greece II*. London.
- Lemerle, P. 1939. «Chronique des fouilles», *BCH* 63, 285-324.
- Levi, A.K.M. 1967. *Itineraria Picta. Contributo allo Studio della Tabula Peutingeriana*. Roma.
- Löhberg, B. 2006. *Das "Itinerarium provinciarum Antonini Augusti". Ein kaiserzeitliches StraBenverzeichnis des Römischen Reiches. Überlieferung, Strecken, Kommentare, Karten, I-II*. Berlin.
- Machaira, V. 2009. «Les autels funéraires du Musée de Thèbes: un exemple particulier d'atelier local», στο V. Gaggadis-Robin – A. Hermary – M. Reddé – Cl. Sintès (επιμ.), *Actes du Xe Colloque International sur l'Art Provincial Romain: «Les Ateliers de Sculpture Régionaux: Technique, Style et Iconographie»*, Arles et Aix-en-Provence, 21-23.5.2007, 287-295. Arles – Aix-en-Provence.
- Mallwitz, A. 1972. *Olympia und seine Bauten*. München.
- Marty, J. 1993. «Three Pottery Deposits and the History of Roman Isthmia», στο T.E. Gregory (επιμ.), *The Corinthia in the Roman Period* (including the papers given at a Symposium held at the Ohio State University, 7-9.3.1991) (*JRA* Suppl. 8), 115-129.

- Mayer, M. 1933. s.v. «Musai», *RE* XVI.1, στ. 680-757.
- McDonald, W.A. – Rapp Jr, G.R. (επιμ.), 1972. *The Minnesota Messenia Expedition. Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*. University of Minnesota.
- Merkelbach, R. – Nollé, J. (επιμ.), 1980. *Die Inschriften von Ephesos VI*. Bonn.
- Métraux, G.P.R. 1998. «Villa rustica alimentaria et annonaria», στο †Al. Frazer (επιμ.), *The Roman Villa: Villa Urbana. 1st Williams Symposium on Classical Architecture held at the University of Pennsylvania, Philadelphia, 21-22.4.1990*, 1-19. Philadelphia.
- Mielsch, H. 1987. *Die römische Villa: Architektur und Lebensform*. München.
- Millar, F. 1969. «P. Herennius Dexippus: The Greek World and the Third-Century Invasions», *JRS* 59, 12-29.
- Millar, F. 1993. *The Roman Near East. 31 BC-AD 337*. Cambridge Mass. – London.
- Miller, M.C.J. 1996. «Kassandros, Thebes, Boiotia and Athens», στο Fossey 1996, 91-103.
- Miller, K. 1916. *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der hand der Tabula Peutingeriana*. Stuttgart.
- Mlasowsky, A. 1996. s.v. «Antoninianus», *DNP* 1, στ. 802-803.
- Mommsen, Th. 1891. «The Plataian fragment of the edict of Diocletian», *AJA* 7, 54-64.
- Moretti, L. 1953. *Iscrizioni agonistiche greche*. Rome.
- Moretti, L. 1981. «Iscrizioni di Tespie della prima età imperiale», *Athenaeum* 69, 71-77.
- Morgan, C. 2007-2008. «Archaeology in Greece 2007-2008: Boeotia», *ARepLond* 54, 49-51.
- Müller, Chr. 1995. «Epaminondas et les évergètes de la cité d'Akraiphia au 1er siècle de notre ère», στο Χριστοπούλου 1995, 455-467.
- Müller, Chr. 1996α. *Rome et la Béotie, de la Basse Epoque Hellénistique à la Fin du Haut-Empire; Etude d'Histoire Politique et Sociale*, αδημ. διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Lyon II.
- Müller, Chr. 1996β. «Les Nomina Romana à Thespies du IIe s. a.C. à l'Edit de Caracalla», στο A.D. Rizakis (επιμ.), *Roman Onomastics in the Greek East. Social and Political Aspects. Proceedings of the International Colloquium on Roman Onomastics, Athens, 7-9.9.1993 (Μελετήματα 21)*, 157-166. Athens.
- Müller, Chr. 1997. «Les débuts du culte impérial en Béotie», *REG* 110, xix-xxi.
- Müller, Chr. 2002. «Les Italiens en Béotie du IIe siècle av. J.-C. au Ier siècle ap. J.-C.», στο Chr. Müller - Cl. Hasenohr (επιμ.), *Les Italiens dans le Monde Grec (IIe siècle av. J.-C.-Ier siècle ap. J.-C.). Circulation, Activités, Intégration. Actes de la Table Ronde, Paris, 14-16.5.1998 (BCH Suppl. 41)*, 89-100.
- Müller, H. 1968. «Marcus Aurelius Olympiodorus, έκγονος Ιπποδρόμου», *ZPE* 3, 197-220.
- Mylonas, G.E. 1961. *Eleusis and the Eleusian Mysteries*. Princeton, New Jersey.
- Noe, S.P. 1937. *A Bibliography of Greek Coin Hoards²*. New York.
- Oberhummer, E. 1899. s.v. «Chaironeia», *RE* III.2, στ. 2033-2036.
- Oikonomou-Laniado, An. 2003. *Argos Paléochrétienne: Contribution à l'Etude du Péloponnèse Byzantin (BAR IS 1173)*. Oxford.
- Oliver, J.H. 1971. «Epaminondas of Acraephia», *GrRomByzS* 12, 221-237.
- Oliver, J.H. 1989. *Greek Constitutions of Early Roman Emperors from Inscriptions and Papyri*. Philadelphia.
- Olmstead, A.T. 1942. «The mid-third Century of the Christian Era», *ClPhil* 37, 398-420.
- Papageorgiadou-Bani, H. 2004. *The Numismatic Iconography of the Roman Colonies in Greece. Local Spirit and the expression of Imperial Policy (with the contribution of A. Iakovidou)*, (Μελετήματα 39). Athens.
- Pariente, A. – Touchais, G. (επιμ.), 1998. *Άργος και Αργολίδα. Τοπογραφία και Πολεοδομία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου/Argos et l'Argolide. Topographie et Urbanisme. Actes de la Table Ronde Internationale, Αθήνα – Άργος/Athènes – Argos, 28.4-1.5.1990*. Αθήνα – Παρίσι/Athènes – Paris.
- Pariente, A. – Piérart, M. – Thalmann, J.P. 1998. «Les recherches sur l'agora d'Argos. Résultats et perspectives», στο Pariente – Touchais 1998, 211-231.
- Paschoud, Fr. (επιμ.), 2000. *Zosime, Histoire Nouvelle I*. Paris.
- Paschoud, Fr. (επιμ.), 2001. *Histoire Auguste V.2. Vies de Probus, Firmus, Saturnin, Proculus et Bonose. Carus, Numérien et Carin*. Paris.

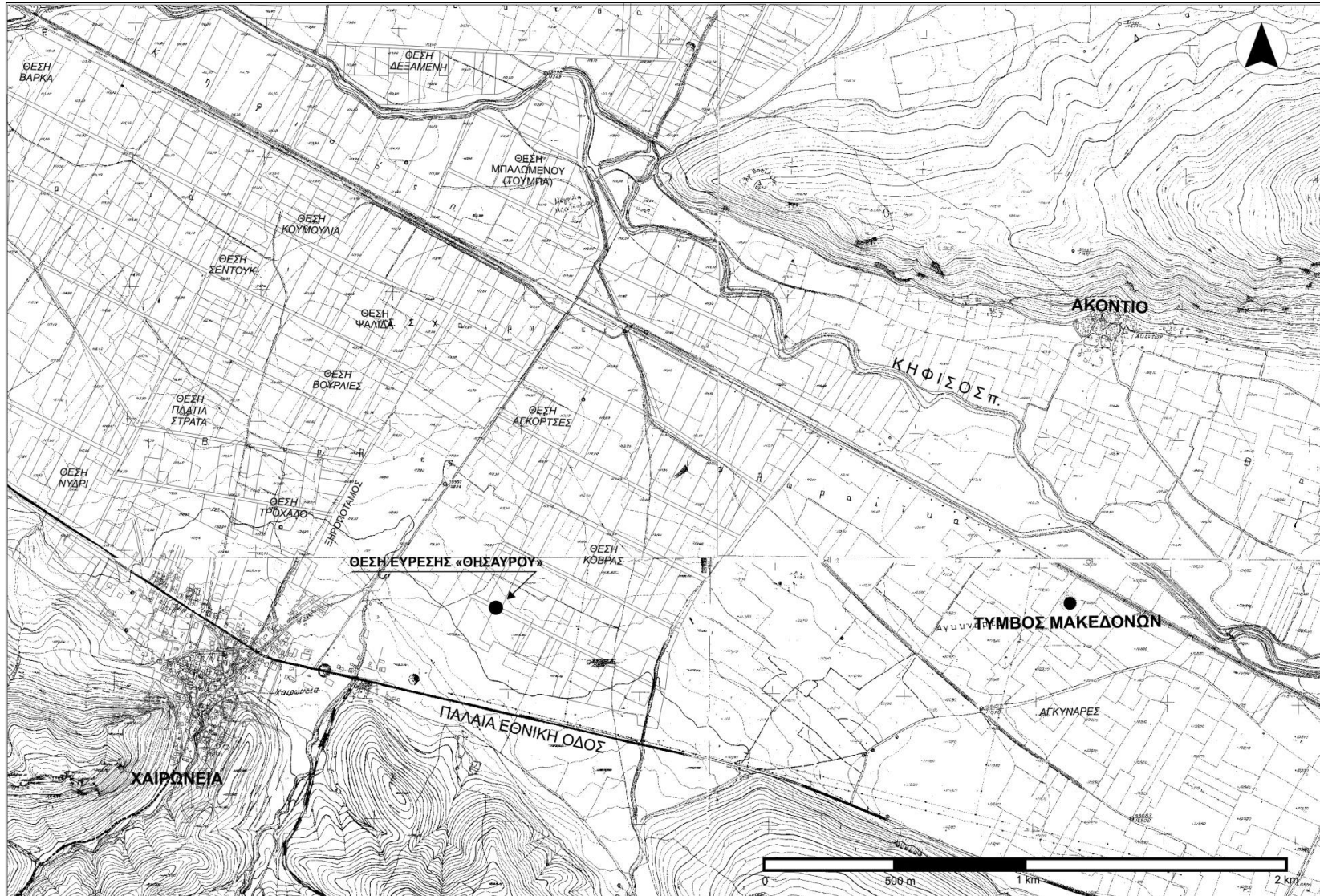
- Paschoud, Fr. 1991. «L'Histoire Auguste et Dexippe», στο G. Bonamente – N. Duval (επιμ.), *Historiae Augustae Colloquium Parisinum. Atti dei Convegna Internazionali sulla «Historia Augusta»* (*Historiae Augustae Colloquia* N.S. I), 217-269. Macerata.
- Perdrizet, P. 1898. «Inscriptions d'Acraephiae», *BCH* 22, 241-260.
- Perlzweig, J. 1961. *The Athenian Agora VII. Lamps of the Roman Period (first to seventh century after Christ)*. Princeton, New Jersey.
- Petropoulos, M. 1994. «Αγροικίες Πατραϊκής», στο Doukellis – Mendoni 1994, 405-424.
- Picard, O. 1979. «Trésors et circulation monétaire à Thasos du IVe au VIIe siècle après J.-C.», στο *Thasiaca (BCH Suppl. V)*, 411-454.
- Piérart, M. 1976. «Πελοπόννησος», στο *IEE* 1976, 157-165.
- Pietilä-Castrén, L. 2008. «A Methodological Note on “Rectangular” heroa», στο L. Pietilä-Castrén – V. Vahtikari (επιμ.), *Grapta Poikila II. Saints and Heroes (Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens XIV)*, 33-51. Helsinki.
- Plassart, A. 1926. «Fouilles de Thespies et de l'Hiéron des Muses de l'Hélicon (P. Jamot 1888-1889-1890. P. Jamot et A. de Ridder 1891). Inscriptions. Dédicaces de caractère religieux ou honorifique bornes de domaines sacrés», *BCH* 50, 383-462.
- Plassart, A. 1932. «Une levée de volontaires Thespiens sous Marc Aurèle», στο *Mélanges G. Glotz* II, 731 κέ. Paris.
- Pritchett, W.K. 1980. *Studies in Ancient Greek Topography III (Roads) (Classical Studies 22)*. Berkeley, California.
- Rappaport, B. 1913. s.v. «Heruli», *RE* VIII.1, στ. 1150-1167.
- Reutti, Fr. (επιμ.), 1990. *Die römische Villa*. Darmstadt.
- RIC* V.1: Webb, P.H., στο H. Mattingly – E.A. Sydenham (επιμ.), 1927. *The Roman Imperial Coinage* V.1 (*Valerian I to Florian*). London.
- Rizakis, A.D. 1988. «Le port de Patras et les communications avec l'Italie sous la Republic», *Les cahiers d'histoire* 33, 453-472.
- Rizakis, A.D. 1998. *Achaïe II. La Cité de Patras: Épigraφie et Histoire (Μελετήματα 25)*. Athènes.
- Robert, L. 1929. «Recherches Épigraφiques», *REA* 31, 13-20.
- Robert, L. 1966. «Inscriptions de l'antiquité et du bas-empire à Corinthe», *REG* 79, 733-770.
- Robert, L. 1969. «Pantomimen im Griechischen Orient», στο L. Robert (επιμ.), *Opera Minora Selecta. Épigraφie et Antiquités Grecques* I, 654-662. Amsterdam.
- Robertson Brown, Am. 2008. *The City of Corinth and Urbanism in Late Antique Greece*, (Ph.D), University of California, Berkeley.
- Robertson, N. 1986. «A point of precedence at Plataia: the dispute between Athens and Sparta over leading the procession», *Hesperia* 55, 88-102.
- Robinson, B.-A. 2001. *Fountains and the Culture of Water at Roman Corinth*, (Ph.D). University of Pennsylvania.
- Robinson, H.S. 1959. *The Athenian Agora V. Pottery of the Roman Period, Chronology*. Princeton, New Jersey.
- Roesch, P. 1965. *Thespies et la Confédération Béotienne*. Paris.
- Roesch, P. 1975. «Les Hérakleia de Thèbes», *ZPE* 17, 1-7.
- Roesch, P. 1976α. «Βοιωτία», στο *IEE* 1976, 173-176.
- Roesch, P. 1976β. s.v. «Lebadeia», στο *The Princeton Encyclopaedia of Classical Sites*, 492. Princeton.
- Roesch, P. 1982. *Études Béotiennes*. Paris.
- Roller, D.W. 1985. «Tanagra in the Roman Period», στο Argoud – Roesch 1985, 277-281.
- Rothaus, R.M. 1994. «Urban space, agricultural space, and villas in late antique Corinth», στο Doukellis – Mendoni 1994, 391-396.
- RPC* I: Burnett, A. – Amandry, M. – Ripollès, P.P. 1992. *Roman Provincial Coinage I. From the Death of Caesar to the Death of Vitellius (44 B.C.-AD 69)*. London – Paris.
- RPC* II: Burnett, A.M. – Amandry, M. – Carradice, I.A. 1999. *Roman Provincial Coinage II. From Vespasian to Domitian (AD 69-96)*. London – Paris.
- Rubin, B. 1957. s.v. «Prokopios von Kaisareia», *RE* XXIII.1, στ. 273-599.

- Salamon, M. 1971. «The Chronology of Gothic Incursions into Asia Minor in the IIIrd Century A.D.», *Eos* 59, 110-139.
- Salomies, O. 2001. «Honorific Inscriptions for Roman Senators in the Greek East during the Empire. Some Aspects [with special reference to cursus inscriptions]», στο O. Salomies (επιμ.), *The Greek East in the Roman Context. Proceedings of a Colloquium organised by the Finnish Institute at Athens, 21-22.5.1999, (Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens VII)* 141-187. Helsinki.
- Sartre, M. 1991. *L'Orient Romain. Provinces et Sociétés Provinciales en Méditerranée Orientale d'Auguste aux Sévères (31 avant J.-C.-235 après J.-C.)*. Paris.
- Sartre, M. 1997. *Le Haut-Empire Romain. Les Provinces de Méditerranée Orientale d'Auguste aux Sévères (31 avant J.-C.-235 après J.-C.)*. Paris.
- Schachter, A. 1981. *Cults of Boiotia (BICS Suppl. 38.1) (Acheloos to Hera)*. London.
- Schachter, A. 1986. *Cults of Boiotia (BICS Suppl. 38.2) (Herakles to Poseidon)*. London.
- Schachter, A. 1994. *Cults of Boiotia (BICS Suppl. 38.3) (Potnia to Zeus)*. London.
- Schachter, A. 2005 (υπό έκδοση). «Pausanias and Boiotia», στο Αραβαντινός 2005 (υπό έκδοση).
- Schachter, A. 2007. «Egyptian Cults and Local Elites in Boiotia», στο L. Bricault – M.-J. Versluys – P.G.P. Meyboom (επιμ.), *Nile into Tiber. Egypt in the Roman World. Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies, Leiden University, 11-14.5.2005 (Religion in the Graeco-Roman World 159)*, 364-391. Leiden – Boston.
- Schnetz, J. (επιμ.), 1940. *Itineraria Romana II*. Stuttgart [αναρτ. 1990].
- Schober, F. 1934. s.v. «Thebai (Boiotien)», *RE* VA.2 (1934), στ. 1423-1492.
- Schwandner, E.-L. 1977. «Die böotische Hafenstadt Siphai», *AA*, 513-551.
- Schwarz, A. 1992. «Die gotischen Seezüge des 3. Jahrhunderts», στο R. Pillinger – A. Pülz – H. Vettors (επιμ.), *Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter*, Wien.
- Scranton, R.L. 1957. *Corinth XVI. Mediaeval Architecture in the Central Area of Corinth*. Princeton, New Jersey.
- Shear, T.L. 1931. «A Hoard of Coins found in the Theatre district of Corinth in 1930», *AJA* 35, 139-151.
- Sherk, R.K. 1957. «Roman Imperial Troops in Macedonia and Achaea», *AJPh* 78, 52-62.
- Sherk, R.K. 1988. *Translated Documents of Greece and Rome 6: The Roman Empire: Augustus to Hadrian*. New York.
- Sinn, Ul. 1991. «Ο Νέρωνας» και οι «Έρουλοι»: δύο μοιραία γεγονότα στην ιστορία της Ολυμπίας», στο Α.Δ. Ριζάκης (επιμ.), *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία. Ανακωνώσεις κατά το Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο, Αθήνα, 19-21.5.1989 (Μελετήματα 13)*, 365-371. Αθήνα.
- Sironen, E. 1994. «Life and Administration of Late Roman Attica in the Light of Public Inscriptions», στο Castrén 1994β, 15-62.
- Slane, K.-W. 1990. *Corinth XVIII.II. The Sanctuary of Demeter and Kore: The Roman Pottery and Lamps*. Princeton, New Jersey.
- Slapšak, B. – Mušič, Br. 2006. *Tanagra Urban Survey. Report on the architectural and geophysical survey by the Ljubljana team in 2005 (with references to the results of the Ljubljana 2001-2004 survey)*. Ljubljana.
- Smith, J.T. 1997. *Roman Villas. A Study in Social Structure*. London – New York.
- SNG Cop.: *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum 13 (Aetolia - Euboea)*. Copenhagen 1944.
- Sommer, M. 2004. *Die Soldatenkaiser*. Darmstadt.
- Southern, P. 2001. *The Roman Empire from Severus to Constantine*. London – New York.
- Spawforth, A. 1995. «Boeotia and the wealth of Herodes Atticus: a fishy business?», στο Χριστοπούλου 1995, 469-476.
- Stephanidou-Tiveriou, T. 1993. «Späte attische Sarkophage und das Ende der attischen Werkstätten», στο G. Koch (επιμ.), *Grabeskunst der römischen Kaiserzeit*, 133-140. Mainz.
- Stirling, L.M. 2008. «Pagan Statuettes in Late Antique Corinth: Sculpture from the Panayia Domus», *Hesperia* 77, 89-161.
- Strasser, J.-Y. 2002. «Chorales et pythales d'époque impériale. À propos d'inscriptions de Delphes», *BCH* 126, 97-142.

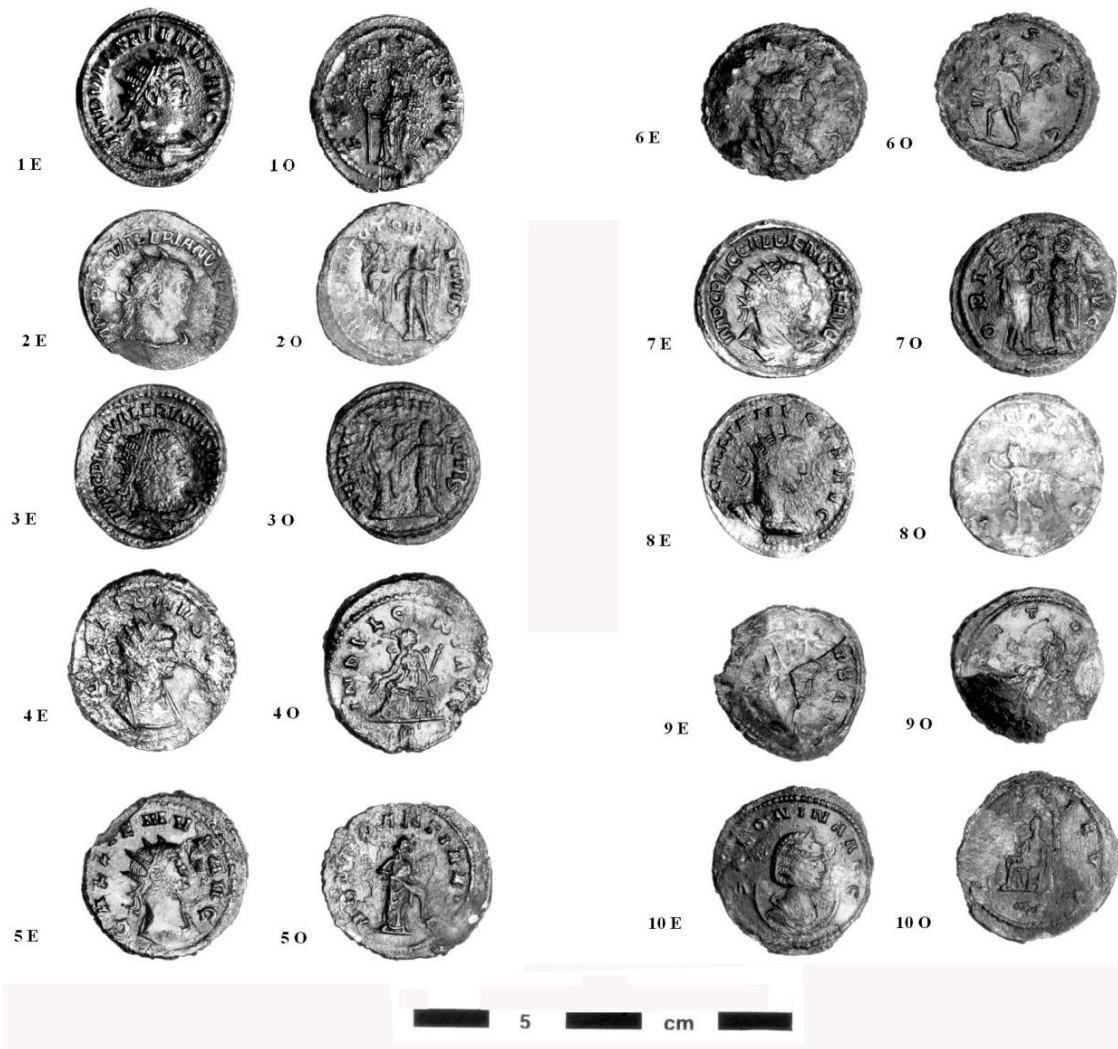
- Spawforth, A.J.S. 1989. «Agonistic Festivals in Roman Greece», στο Walker – Cameron 1989, 193-197.
- Straub, J. 1952. *Studien zur Historia Augusta*. Bern.
- Stroud, R.S. 1968. «The Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth. Preliminary report II: 1964-1965», *Hesperia* 37, 299-330.
- Syll³: Dittenberger, W. 1915-1924. *Sylloge Inscriptionum Graecarum*³. Leipzig.
- Symeonoglou, S. 1985. *The Topography of Thebes from the Bronze Age to Modern Times*. Princeton, New Jersey.
- Thompson, H.A. – Wycherley, R.E. 1972. *The Athenian Agora XIV. The Agora of Athens. The History, Shape and Uses of an Ancient City Center*. Princeton, New Jersey.
- Thompson, H.A. 1959. «Athenian Twilight: A.D. 267-600», *JRS* 49, 61-72.
- Thompson, M. 1954. *The Athenian Agora II. Coins: From the Roman through the Venetian period*. Princeton, New Jersey.
- Topping, P. 1972. «The Post-Classical Documents», στο McDonald – Rapp Jr. 1972, 64-80.
- Touchais, G. 1981. «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1980». *BCH* 105, 771-884.
- Touratsoglou, I. 1988. *Die Münzstätte von Thessaloniki in der römischen Kaiserzeit (32/31 v. Chr. bis 268 n. Chr.) (AMUGS 12)*. Berlin – New York.
- Travlos, J. 1988a. «The Post-Herulian Wall, Description of the wall by sections», στο Frantz 1988, 125-141 (Appendix).
- Travlos, J. 1988b. *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika*. Tübingen.
- Trombley, Fr.R. 1989. «Boeotia in Late Antiquity: Epigraphic Evidence on Society, Economy, and Christianization», στο Beister – Buckler 1989, 215-228.
- Trombley, Fr.R. 2000. «Early Medieval Boeotia (c. 580-1050 A.D.)», στο Αραβαντινός – Χριστοπούλου 2000, 990-1008.
- Turner, L.-A. 1994. *The History, Monuments and Topography of Ancient Lebadeia in Boeotia, Greece* (διδ. διατριβή), Ann Arbor Microfilms. Univ. of Pennsylvania.
- Turner, L.-A. 1996. «The Basileia at Lebadeia», στο Fossey 1996, 105-126.
- Tyler, Ph. 1972. «Analyses of mid-third-century Roman Antoniniani as Historical Evidence», στο E.T. Hall – D.M. Metcalf (επιμ.), *Methods of Chemical and Metallurgical Investigation of Ancient Coinage. A Symposium held at London, 9-11.12.1970*, 249-260. London.
- Tyler, Ph. 1975. *The Persian Wars of the 3rd Century AD and Roman Imperial Monetary Policy, AD 253-268 (Historia, Einzelschriften 23)*. Wiesbaden.
- Vlachou-Mogire, C. 2006. «Silver amalgam plating and its application in Roman Coin production», στα *Πρακτικά του 2^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας*, 128-134. Αθήνα.
- Voetter, O. 1900. «Die Münzen des Kaisers Gallienus und seiner Familie», *NZ* 32, 117-147.
- von Schrötter, F. (επιμ.), 1930. *Wörterbuch der Münzkunde*. Berlin – Leipzig.
- Waldherr, G.H. (επιμ.), 1998. Ad. Lippold, *Die Historia Augusta: eine Sammlung römischer Kaiserbiographien aus der Zeit Konstantins*. Stuttgart.
- Waldstein, C. – Tarbell, F.B. – Rolfe, J.C. 1889. «Report on Excavations at Plataia in 1889. A new fragment of the preamble to Diocletian's edict, "De pretiis rerum venalium"», *AJA* 5, 428-439.
- Walker, A.S. 1977. «A Hoard of Athenian Imperial Bronzes of the Third Century A.D. from Eastern Attica», *CH* III, 40-48.
- Walker, A.S. 1980. *A Chronological Study of the Greek Imperial Coinage of Athens Based on the Collection of the Agora Excavations at Athens* (PhD), Ann Arbor Microfilms, Univ. of Pennsylvania.
- Walker, D.R. 1978. *The Metrology of the Roman Silver Coinage. Pt. III (from Pertinax to Uranius Antoninus) (BAR Suppl. Ser. 40)*. Oxford.
- Walker, S. – Cameron, A. (επιμ.), 1989. *The Greek Renaissance in the Roman Empire. Papers from the Tenth British Museum Classical Colloquium (BICS Suppl. 55)*. London.
- Walker, A.S. 1976. «Worn and Corroded Coins: Their Importance for the Archaeologist», *JFA* 3, 329-334.
- Walter, H. 1993. *Ágina. Die archäologische Geschichte einer griechischen Insel*. München.

- Waywell, G.B. – Wilkes, J.J. 1994. «Excavations at Sparta: The Roman Stoa, 1988-1991. Part 2», *BSA* 89, 377-432.
- Weber, Ek. 1984. «Die Tabula Peutingeriana», *Antike Welt* 15, 3-8.
- Wilkes, J.J. 1989. «Civil Defence in Third-Century Achaia», στο Walker – Cameron 1989, 187-192.
- Williams, H. 1981. *Kenchreai. Eastern Port of Corinth V. The Lamps*. Leiden.
- Williams II, Ch.K. – Zervos, Or.H. 1982. «Corinth, 1981: East of the Theater», *Hesperia* 51, 115-163.
- Williams II, Ch.K. – Zervos, Or.H. 1983. «Corinth, 1982: East of the Theater», *Hesperia* 52, 1-47.
- Wiseman, J. 1978. *The Land of the Ancient Corinthians*. Göteborg.
- Wiseman, J. 1979. «Corinth and Rome I: 228 B.C.-A.D. 267», *ANRW* II.7.1, 438-548. Berlin – New York.
- Wittke, A.M. – Olshausen, E. – Szydlak, R. 2007. *Historischer Atlas der Antiken Welt (DNP Suppl. Bd 3)*. Stuttgart.
- Wolfram, H. 1980. *Geschichte der Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*². München.
- Zoumbaki, S.B. 2001. *Elis und Olympia in der Kaiserzeit. Das Leben einer Gesellschaft zwischen Stadt und Heiligtum auf prosopographischer Grundlage (Μελετήματα 32)*. Athen.

Έλενα Β. Βλαχογιάννη
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο,
Συλλογή Γλυπτών
elenavlachogiani@yahoo.gr

Εικ. 1. Τοπογραφικό σχέδιο ευρύτερης περιοχής Χαϊρώνειας με τη θέση εύρεσης του «θησαυρού» (κλίμακα 1:5.000)

Εικ. 2. Οι αντωνινιανοί αριθ. 1-10 του «θησαυρού» Χαϊρώνεια/2001

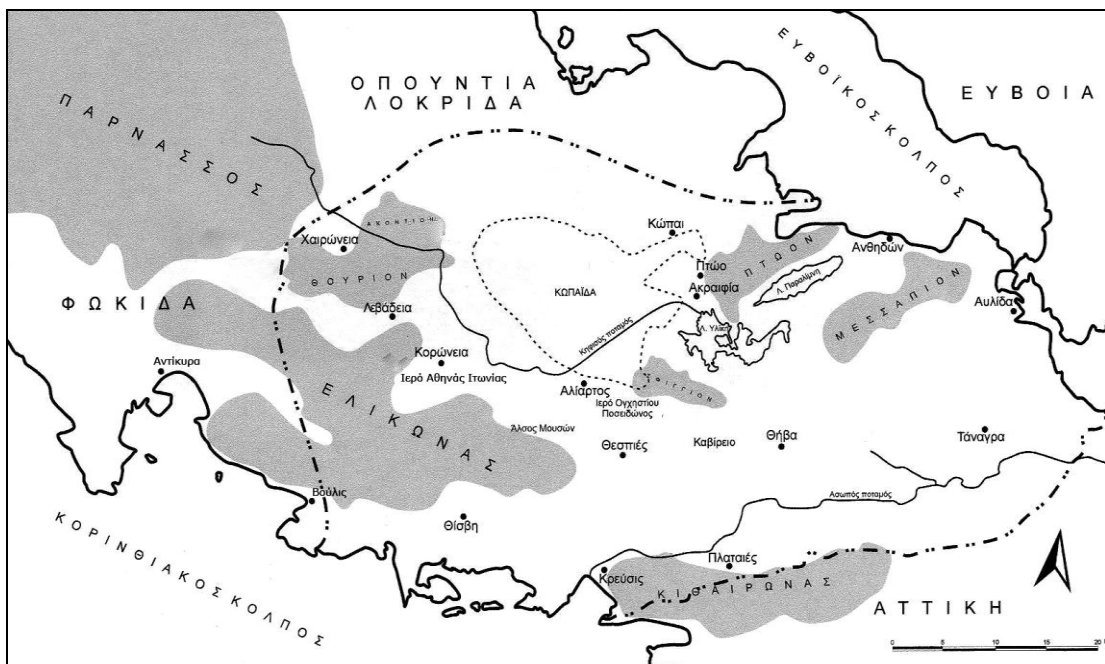

Εικ. 3. Χάρτης της Χερσονήσου του Αίμου με σημειωμένες: α) τις κύριες οδικές αρτηρίες στον ελλαδικό χώρο, σύμφωνα με την *Tabula Peutingeriana* και β) την πιθανή πορεία των Έρουλων δια μέσου της Επαρχίας Αχαΐας στις αρχές του 268 μ.Χ.

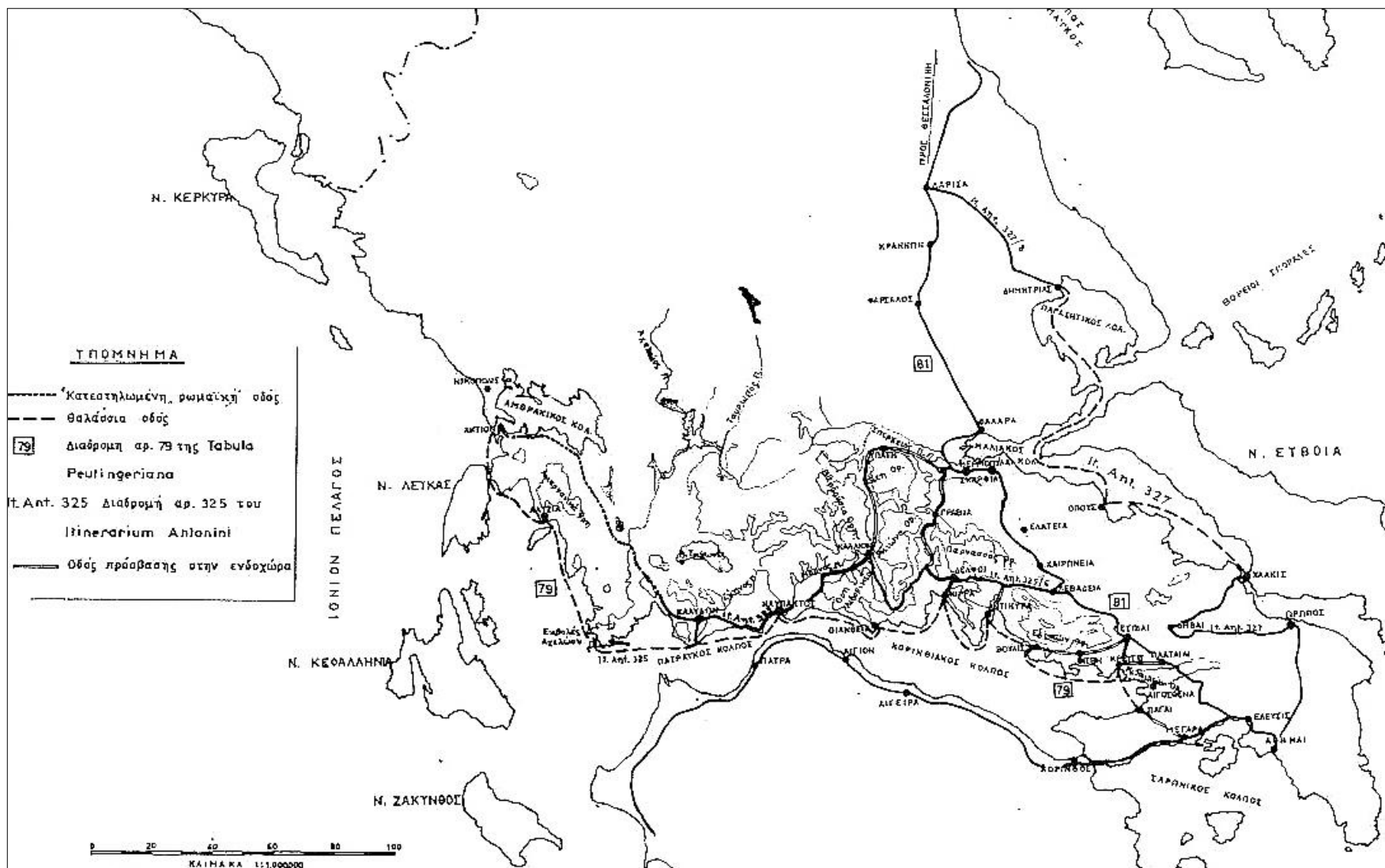

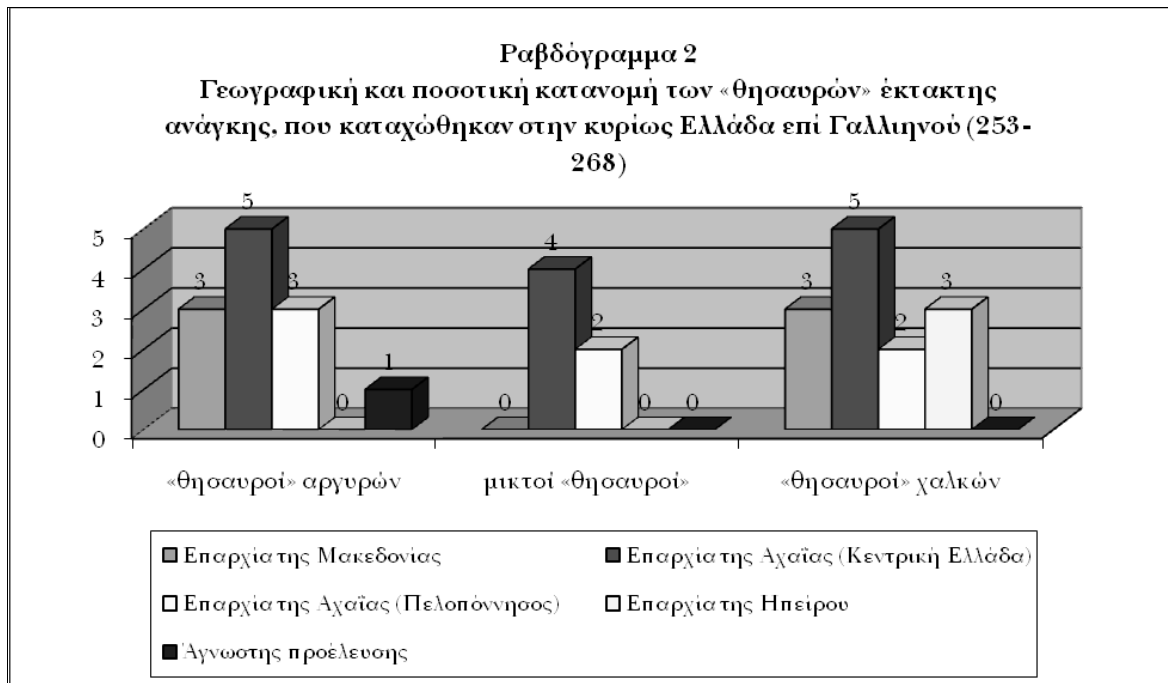
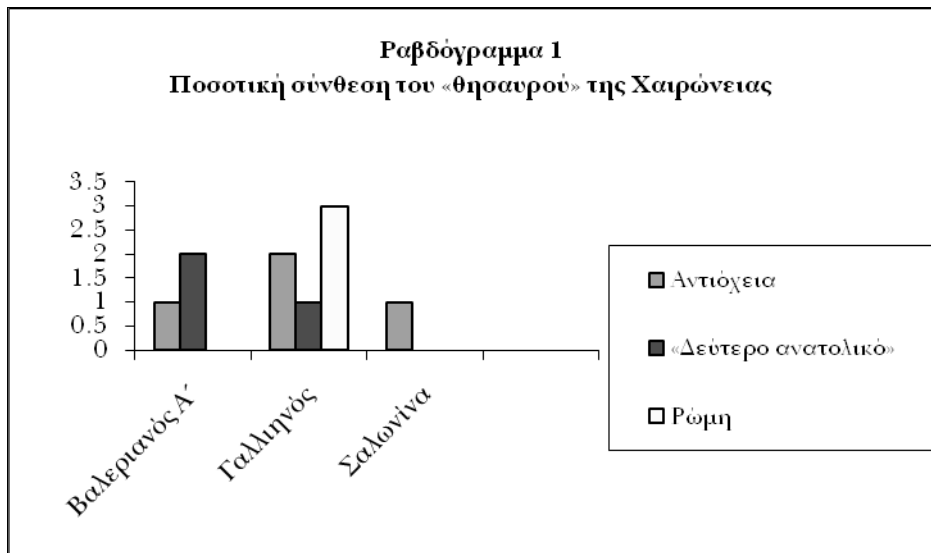
Εικ. 4. Διασπορά των αποκρύψεων έκτακτης ανάγκης στον ελλαδικό χώρο επί Γαλληνού (253-268)

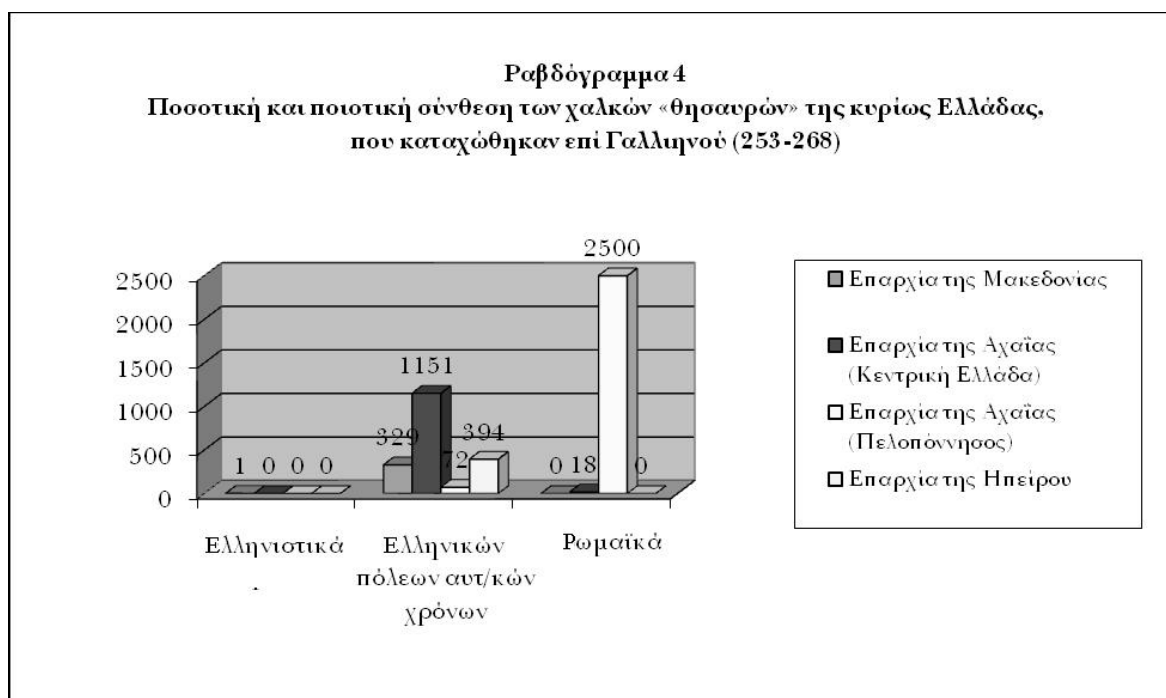
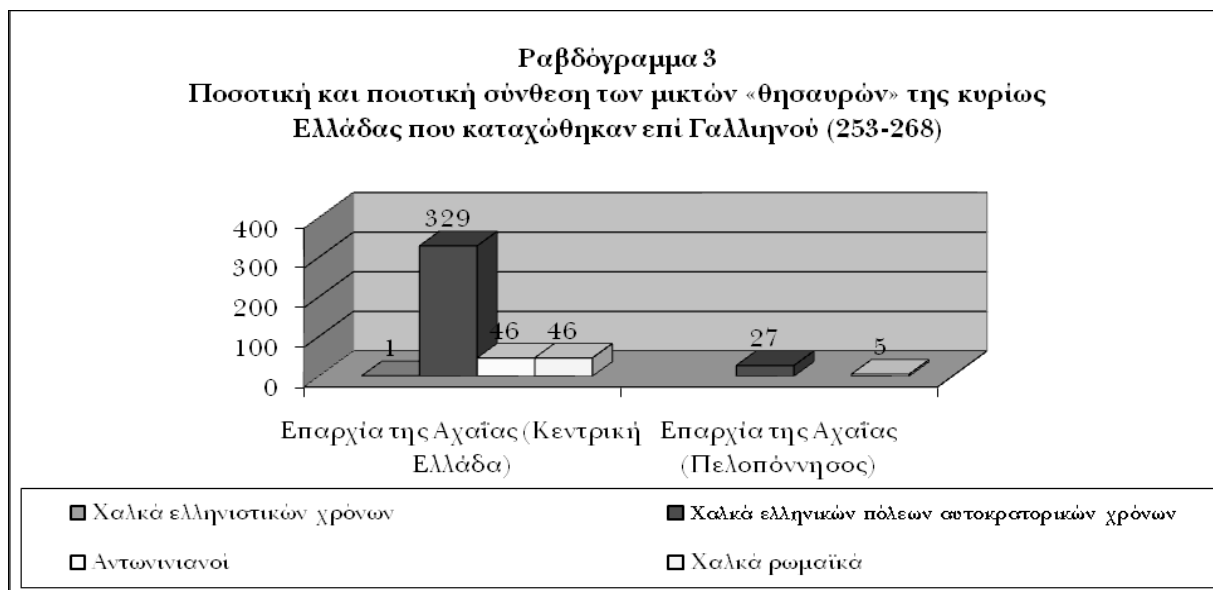

Εικ. 5. Χάρτης της Βοιωτίας με τις σημαντικότερες πόλεις κατά τον 3^ο αι. μ.Χ.

Εικ. 6. Οι κύριες οδικές αρτηρίες στη Στερεά και Δυτική Ελλάδα σύμφωνα με την *Tabula Peutingeriana* και το *Itinerarium Antonini* 325/6 (από την Αξιώτη 1980, 198, σελ. 2)

Πίνακας 1
Ποσοτική και ποσοστιαία κατανομή του «θησαυρού» Χαϊρώνεια/2001

ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΕΣ	ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΕΙΑ			Σύνολο	%
	Αντιόχεια	«Δεύτερο ανατολικό»	Ρώμη		
Βαλεριανός Α΄	1	2	-	3	30
Γαλληνός	2	1	3	6	60
Σαλωνίνα	1	-	-	1	10
Σύνολο	4	3	3	10	
%	40	30	30		

Πίνακας 2
«Θησαυροί» έκτακτης ανάγκης που καταχώθηκαν στην κυρίως Ελλάδα επί Γαλληνού (253-268)

Α. «ΘΗΣΑΥΡΟΙ» ΑΡΓΥΡΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ					
ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ	«ΘΗΣΑΥΡΟΙ»	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΘΕΣΗ ΦΥΛΑΞΗΣ	ΑΡΙΘ. ΝΟΜ/ΩΝ	ΠΡΩΙΜΟΤΕΡΟ - ΟΨΙΜΟΤΕΡΟ ΝΟΜΙΣΜΑ
Επαρχία της Μακεδονίας (Provincia Macedonia)	Ποντοηράκλεια Ειρηνικού Κιλκίς/1984	Τουράτσογλου 1993, πίν. Πβ (μνεία). Τουράτσογλου 2006, 95, αριθ. κατ. 439	Αρχ/κό Μουσείο Θεσ/κης	127	Μάρκου Αυρηλίου-Γαλληνού
	«Μακεδονία»/1981	Τουράτσογλου 1993, πίν. Πβ (μνεία). Τουράτσογλου 2006, 96, αριθ. κατ. 445	Αρχ/κό Μουσείο Θεσ/κης	21	Γορδιανού Γ'-Βαλεριανού Β΄
	Βέροια-Βεργίνα/1991	Τουράτσογλου 2006, 95, αριθ. κατ. 440 (μνεία)	Εφορεία Αρχαιοτήτων Έδεσσας	48	Γορδιανού Γ'-Σαλωνίνας
Επαρχία της Αχαΐας (Provincia Achaia) Κεντρική Ελλάδα	Αθήνα (Ακρόπολη)/←1843	Τουράτσογλου 2006, 96, αριθ. κατ. 451	NM	6	Γορδιανού Γ'-Γαλληνού
	Αγορά (Στοά Αιτάλου)/1955 (level II)	Kroll 1973, 318, σημ. 23c. Walker 1980, 104, αριθ. 134	Μουσείο Αγοράς	16	Ιουλίας Δόμνας-Γαλληνού
	Περιστέρια Σαλαμίνας/1996 (σε πάνινο πουγγί)	Λώλος 1999, 291, εικ. 15. Τουράτσογλου 2006, 96, αριθ. κατ. 452	Β΄ Εφορεία Αρχαιοτήτων	39	Γαλληνού/Σαλωνίνας
	Χαιρώνεια/2001	ο δημοσιευόμενος	Αρχ/κό Μουσείο Χαϊρώνειας	10	Βαλεριανού Α΄-Γαλληνού/Σαλωνίνας

Πελοπόννησος	Δελφοί/1896	Σβορώνος 1906, 284, αριθ. 282-293. Τουράτσογλου 2006, 96, αριθ. κατ. 453	NM	12	Βολουσιανού- Γαλληνού/Σαλονίνας
	Πάτρα/1976	Αγαλλοπούλου 1994, 71-72, 215-222, πιν. 36-37. Τουράτσογλου 2006, 96, αριθ. κατ. 454	Αρχ/κό Μουσείο Πατρών	23	Καρακάλλα-Γαλληνού
	Πάτρα/1982	Αγαλλοπούλου 1994, 67-70, 204-214, πιν. 34-35. Τουράτσογλου 2006, 96, αριθ. κατ. 455	Αρχ/κό Μουσείο Πατρών	38	Γορδιανού Γ'-Γαλληνού
	Μαγούλα Σπάρτης/1939	Lemerle 1939, 288 (μνεία). <i>BCH</i> 1947- 48, 394 (μνεία). Τουράτσογλου 2006, 97, αριθ. κατ. 459	NM	5.027	Καρακάλλα- Γαλληνού/Σαλονίνας
Άγνωστης ακριβούς προέλευσης	«Ελλάδα»/←1971 (= <i>CH I</i> (1975) 188)	Τσούρη-Κούλη 1971, 164-169, αριθ. 182-218, πιν. 34. Τουράτσογλου 2006, 97, αριθ. κατ. 457	NM	37+	Γαλληνού
Β. ΜΙΚΤΟΙ «ΘΗΣΑΥΡΟΙ»					
Επαρχία της Αχαΐας (<i>Provincia</i> <i>Achaia</i>) Κεντρική Ελλάδα	Αγορά (Λόφος Νυμφών. Νότια Οικία)/1947 (= <i>CH I</i> (1975) 129)	Walker 1980, 53, αριθ. 12a. Kroll 1993, 303 (B 17:1, hoard a)	Μουσείο Αγοράς	58	ύστερου 1 ^{ου} αι. π.Χ.- Γαλληνού
	Αθήνα (Άρειος Πάγος)/1957 (= <i>CH I</i> (1975) 129)	Walker 1980, 101, αριθ. 126. Kroll 1993, 316 (Q 19:3)	Μουσείο Αγοράς	133	Αδριανού/Αντωνίνου Ευσεβούς-Γαλληνού
	Ανατολική Αττική/1975 (= <i>CH III</i> (1977) 95)	Walker 1977, 40-48, εικ. 14-15. Walker 1980, 147. Kroll 1993, 117, σημ. 17	διασκορπισμένος	196	Αδριανού-Γαλληνού
	«Κόρινθος». Περιοχή Ισθμού/1962	Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου 1963, 5- 6. Τουράτσογλου 2006, 97, αριθ. κατ. 456	NM	35	Αυγούστου-Γαλληνού
Πελοπόννησος	Κόρινθος. Θέατρο/1930	Shear 1931, 146-151. Jones 1963, 315, σημ. 19. Kroll 1973, 323, σημ. 38	Αρχ/κό Μουσείο Κορινθού	29	Αντωνίνου Ευσεβούς- Γαλληνού
	Κόρινθος. Νότια Στοά/1936	Harris 1941, 145. Broneer 1954, 134. Jones 1963, 315, σημ. 20.	Αρχ/κό Μουσείο Κορινθού	64	Μάρκου Αυρηλίου- Γαλληνού
Γ. «ΘΗΣΑΥΡΟΙ» ΧΑΛΚΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ					
Επαρχία της Μακεδονίας (<i>Provincia</i>)	«Μακεδονία»/1966	Touratsoglou 1988, 121-122, αριθ. 18. Κρεμύδη-Σισιλιάνου 1996α, 131, αριθ. 1. Τουράτσογλου 2006, 95, αριθ. κατ. 441	Τράπεζα Ελλάδος (πρώην Συλλογή Ρ. Ευελπίδου)	68+	2 ^{ου} αι. π.Χ.-επί Γαλληνού
	«Μακεδονία»/1973	Touratsoglou 1988, 121, αριθ. 17.	NM	149	Βρούτου/Ιουλιού Καίσαρα-

Macedonia)		Κρεμύδη-Σισυλιάνου 1996α, 131, αριθ. 2. Τουράτσογλου 2006, 95, αριθ. κατ. 442			επί Γαλλικού/Σαλωνίνας
	«Μακεδονία»/1980 (;)	Κρεμύδη-Σισυλιάνου 1996α, 132, αριθ. 3. Κρεμύδη-Σισυλιάνου 1996β, 130-138. Τουράτσογλου 2006, 96, αριθ. κατ. 443	Συλλογή Μ. Παγουλάτου, Αθήνα	113	Τραϊανού-επί Γαλλικού
Επαρχία της Αχαΐας (Provincia Achaia)	Ελευσίνα/←1902 (= Νοε 1937, 380 = CH I (1975) 128)	Kroll 1973, 312-321, 329-333. Τουράτσογλου 1988, 122, αριθ. 22. Τουράτσογλου 2006, 96, αριθ. κατ. 449	NM (τιμήμα)	972+	Αδριανού-επί Γαλλικού
	Κεντρική Ελλάδα Ελευσίνα/1992 (I) (εντός πήλινου αγγείου)	Γαλάνη-Κρίκου 1993, 47-48, πιν. 22α, 23.4-18. Τουράτσογλου 2006, 96, αριθ. κατ. 450	Γ' Εφορεία Αρχαιοτήτων	130	Αδριανού-επί Γαλλικού
Πελοπόννησος	Αγορά (βόρεια της Θόλου)/1934	Walker 1980, 72, αριθ. 58. Kroll 1993, 307 (F 10:2)	Μουσείο Αρχαίας Αγοράς	13	επί Γαλλικού
	Αγορά, Λόφος Νυμφών (Νότια Οικία)/1948	Walker 1980, 54, αριθ. 12b. Kroll 1993, 303 (B 17:1, hoard b)	Μουσείο Αρχαίας Αγοράς	40	Αδριανού/Αντωνίνου Ευσεβούς-επί Γαλλικού
	Αγορά, Λόφος Νυμφών (Νότια Οικία)	Walker 1980, 54, αριθ. 12c. Kroll 1993, 304 (B 17:1, hoard c)	Μουσείο Αρχαίας Αγοράς	14	Αδριανού/Αντωνίνου Ευσεβούς-επί Γαλλικού
	Σπάρτη/1964	Καραμεσίνη-Οικονομίδου 1966, 376-382. Τουράτσογλου 2006, 97, αριθ. κατ. 460	Αρχ/κό Μουσείο Σπάρτης	72	εποχής Σεπτιμίου Σεβήρου-επί Γαλλικού
	Ακριαί Λακωνίας/1988	Τουράτσογλου 2006, 97, αριθ. κατ. 458 (μνεία)	Αρχ/κό Μουσείο Σπάρτης	2.500+	1 ^ο -3 ^ο αιώνα
Επαρχία της Ηπείρου (Provincia Epirus)	Πλακανίδα/1967	Καραμεσίνη-Οικονομίδου 1967, 93-107. Τουράτσογλου 2006, 96, αριθ. κατ. 447	NM	180	31 π.Χ.-επί Γαλλικού/Σαλωνίνας
	«Νικόπολις»/;	Καραμεσίνη-Οικονομίδου 1967, 107-114. Τουράτσογλου 2006, 96, αριθ. κατ. 446	NM	60	εποχής Σεπτιμίου Σεβήρου-επί Γαλλικού/Σαλωνίνας
	«Ήπειρος»/1934 (=Νοε 1937, 397) + Βηρυτός/1929	Τουράτσογλου 2006, 96, αριθ. κατ. 448. Καραμεσίνη-Οικονομίδου 1971, 42-51 Καραμεσίνη-Οικονομίδου 1975, 170-176	NM Μουσείο Βηρυτού	54 + 100 (=154)	μετά το 28 π.Χ. - επί Γαλλικού/Σαλωνίνας

Πίνακας 3

Σύνθεση των «θησαυρών» έκτακτης ανάγκης που καταχώθηκαν στην κυρίως Ελλάδα επί Γαλληγού (253-268)

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ	«ΘΗΣΑΥΡΟΙ»	ΑΡΙΘ. ΝΟΜ.	ΧΑΛΚΙΝΑ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ	ΧΑΛΚΙΝΑ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΑΥΤ/ΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ	ΔΗΝΑΡΙΑ	ΑΝΤΩΝΙΝΙΑΝΟΙ	ΧΑΛΚΙΝΑ ΡΩΜΑΪΚΑ (<i>sestertii/dupondii</i>)	
Α. «ΘΗΣΑΥΡΟΙ» ΑΡΓΥΡΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ								
Επαρχία της Μακεδονίας (<i>Provincia Macedonia</i>)	Ποντοηράκλεια Ειρηνικού Κιλίκις/1984	127	-	-	8	119	-	
	«Μακεδονία»/ 1981	21	-	-	-	21	-	
	Βέροια- Βεργίνα/1991	48	-	-	-	48	-	
Επαρχία της Αχαΐας (<i>Provin- cia Achaia</i>)	Κεντρική Ελλάδα	Αθήνα (Ακρόπολη)/←1843	6	-	-	-	6	-
		Αγορά (Σιοά Ατιάλου)/1955	16	-	-	-	16	-
		Περιστέρια Σαλαμίνας/1996	39	-	-	-	39	-
		Χαιρώνεια/2001	10	-	-	-	10	-
	Πελοσος	Δελφοί/1896	12	-	-	-	12	-
		Πάτρα/1976	23	-	-	3	20	-
		Πάτρα/1982	38	-	-	-	38	-
		Μαγούλα Σπάρτης/1939	5.027	-	1 Λακεδαιμόνος επί Αυγούστου*	-	5.026	-
Άγνωστης ακριβούς προέλευσης	«Ελλάδα»/←1971	37+	-	-	-	37+	-	
Σύνολα νομισμάτων		5.404+	-	1	11	5.392+	-	

* Για την ένταξη του ευρήματος στους αργυρούς «θησαυρούς», όπ. υποσημ. 56.

B. ΜΙΚΤΟΙ «ΘΗΣΑΥΡΟΙ»								
Επαρχία της Αχαΐας (<i>Provincia Achaia</i>)	Αγορά, Λόφος Νυμφών (Νότια Οικία)/1947 (= <i>CH</i> I (1975) 129)	58	1	14	-	1	42	
	Κεντρική Ελλάδα	Αθήνα (Άρειος Πάγος)/1957 (= <i>CH</i> I (1975) 129)	133	-	131	-	2	-
		Ανατολική Αττική/1975 (= <i>CH</i> III (1977) 95)	196	-	161 (Αθηνών επί Αδριανού -Γαλληνού)	-	34 (Βαλεριανού - Γαλληνού/Σαλωνίνας)	1 (Τρεβωνιανού Γάλλου)
		«Κόρινθος». Περιοχή Ισθμού/1962	35	-	23 (Αθηνών επί Αυγούστου -Γαλληνού)	-	9 (Βαλεριανού - Γαλληνού/Σαλωνίνας)	3 (Κορμόδου- Γορδιανού Γ')
Πελοπόννησος	Κόρινθος. Θέατρο/1930	29	-	24 (23 πόλεων Πελοποννήσου και 1 Νικόπολης) επί Αντωνίνου Ευσεβούς - Ιουλίας Δόμνας και Καρακάλλα	-	-	5 (Γαλληνού)	
	Κόρινθος. Νότια Στοά/1936	64	-	3 (2 Κορίνθου επί Μάρκου Αυρηλίου και Σεπτιμίου Σεβήρου, 1 Πατρών επί Καρακάλλα)	-	(Αλεξάνδρου Σεβήρου -Γαλληνού/ Σαλωνίνας)*		
Σύνολα νομισμάτων		515	1	356	-	46	51	

*Σύμφωνα με τη δημοσίευση το εύρημα συγκροτείται, εκτός από τα 3 *Greek Imperials* της Κορίνθου και των Πατρών, από: 2 νομίσματα Αλεξάνδρου Σεβήρου, 1 Ιουλίας Μαμαίας, 1 Μαξιμίνου Α', 3 Βαλεριανού Α', 1 Βαλεριανού Α' ή Γαλληνού, 27 Γαλληνού, 5 Σαλωνίνας, 1 Σαλωνίνας ή Γαλληνού, 6 Γαλληνού (;), 14 εντελώς αδιάγνωστα νομίσματα. Επειδή δεν γίνεται σαφής από τη δημοσίευση ο αριθμός των αργυρών ή των χαλκών νομισμάτων εξαιρέθηκε το εύρημα από τα σχετικά αθροίσματα.

Γ. «ΘΗΣΑΥΡΟΙ» ΧΑΛΚΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ								
Επαρχία της Μακεδονίας (<i>Provincia Macedonia</i>)		«Μακεδονία»/1966	68+	1	67+ (μακεδονικών πόλεων και Κοινού Μακεδόνων επί Αυγούστου -Γαλλιανού)	-	-	-
		«Μακεδονία»/1973	149	-	149* (μακεδονικών πόλεων και Κοινού Μακεδόνων επί Αυγούστου - Γαλλιανού)	-	-	-
		«Μακεδονία»/1980 (;)	113	-	113 (μακεδονικών πόλεων και Κοινού Μακεδόνων επί Τραϊανού -Γαλλιανού)	-	-	-
Επαρχία της Αχαΐας (<i>Provincia Achaia</i>)	Κεντρική Ελλάδα	Ελευσίνα/←1902 (= Νοε 1937, 380 = CH I (1975) 128)	972+	-	960+ (1 «ψευδοαυτόνομο» Θεο/κης επί Κορμόδου, 1 «ψευδοαυτόνομο» Άργους επί Πλαυτίλλας, 958 Αθηνών επί Αδριανού -Γαλλιανού)	-	-	12+ (Αδριανού-Γορδιανού Γ')
		Ελευσίνα/1992 (I)	130	-	124 (Αθηνών επί Αδριανού -Γαλλιανού)	-	-	6 (Αδριανού-Τραϊανού Δεκίου)
		Αγορά (βόρεια της Θόλου)/1934	13	-	13 (Αθηνών επί Γαλλιανού)	-	-	-
	Πελοπόννησος	Αγορά, Λόφος Νυμφών (Νότια Οικία)/1948	40	-	40 (Αθηνών επί Αδριανού -Γαλλιανού)	-	-	-
		Αγορά, Λόφος Νυμφών (Νότια Οικία)	14	-	14 (Αθηνών επί Αδριανού -Γαλλιανού)	-	-	-
		Σπάρτη/1964	72	-	72 (1 Γυθείου επί Σεπιτιμίου Σεβήρου, 1 Μαντινείας επί	-	-	-

* Στο άθροισμα συμπεριλαμβάνεται και αδιευκρίνιστος αριθμός χαλκών νομισμάτων Θεσσαλονίκης και Κασσάνδρειας, που κόπηκαν την περίοδο της ρωμαϊκής πολιτείας, επί Βρούτου και Ιουλίου Καίσαρα.

					Καρακάλλα, 70 Λακεδαίμωνίων επί Γαλληγού)			
		Ακριαί Λακωνίας/1988	2.500+	-	-	-	-	2.500+
Επαρχία της Ηπείρου (<i>Provincia Epirus</i>)		Πλακανίδα/1967	180	-	180 (Νικοπόλεως επί Αυγούστου (Αγρίππα) - Γαλληγού/Σαλωνίνας	-	-	-
		«Νικόπολις»/;	60	-	60 (Νικοπόλεως επί Σεπτιμίου Σεβήρου - Γαλληγού/Σαλωνίνας)	-	-	-
		«Ἡπειρος»/1934 (= Νοε 1937, 397)+ Βηρυτός/1929	154	-	154 (Νικοπόλεως επί Αυγούστου - Γαλληγού/Σαλωνίνας	-	-	-
Σύνολα νομισμάτων			4.465+	1	1.946+	-	-	2.518+